ॐ श्रीगणेशाय नमः श्रीमते रामानुजाय नमः ॐ प्रख्यातस्कृतविभवान् गुरून् नत्वानुभ्रि स्य प्रणयात् वेंकटेशसूरिः
१ लक्ष्मीशप्रपदनवैभवप्रतिपादीं रामानुजप्रणमं रीरहस्यरक्षां १ लक्ष्मीपतेर्यति [illegible] पते स्वदयैकधाम्नो योऽसौ पुरा समजनिष्ट
जगद्धितार्थं प्राच्यं प्रकाशय गुरुः परमं रहस्यमवाद यशरणागतिमन्त्रसारः २ सूत्रं भगवान् भाष्यकारः सदाचार्यसंप्रदायागत
यप्रवचनेन स्वयमनुष्ठितं न्यासाख्यविद्याविशेषं स्वानुबन्धि संजिजीविषया तत्सूक्तीकारापन् सीतामुखानामतिप्रसारावचन्द्र
मसाद्रे सीतासमक्षं काकुत्स्थमिदं वचनमब्रवीत् इत्यादिप्रकारेण भांपतिं तदनुग्रहपूर्वकं स्वस्य भगवता सह संजातं स्वप्र २
प्रयोजनसंवादविशेषं निध्याति प्रतिवचनवाक्यैस्सह शरणागतिवशीकृतशरण्याभिप्रायविशेषोन्नयनेन निबध्नतः इत्येके ३
त्संवदनतः स्वतंत्रस्वीमत्प्रपन्नाभिप्रेतप्रदर्शनेन अखिलेत्यादिकं नारायणपदावधिकं नारायणशब्दार्थविवरणेन तत्समक्षेप्सित द्वारा
फलोक्तिः वचनमुपायोपेयवाक्ययोः स्थितिरुपप्रधानांशं जनेन स्वस्य शरण्यतामिमुत्तमपुरुषाभिप्रेतापरिकापि विशेषोक्तिः तथा २७
२५ [illegible] कारविं पुगलानित्यादिकं पर्यन्तः स्वरूपतस्त्वं मंत्रार्थिकपदत्रयज्ञापकमेवं प्रधानतमेन सिद्धोपायेन सिद्धप्राप्येन च स
हमतावावर्त्तावसानम् । मितया शब्दप्राधान्यमात् साध्योपायांशोऽदर्शितः साध्यप्राप्यमपि पारमार्थिकेत्यादिना संक्षिप्तमिति ज्ञा
पयितुं मध्ये द यमिति व्याख्येयसमाख्यानिर्देशः पितरमित्यादि मिर्जितं ते विशेषभगवज्ज्ञातापोऽतिक्रमसंवादे के [illegible] रूपद्वंद्व
गूये: प्रकृते पापविशेषपरिग्रहं शरणस्वभावानुसंधानपूर्वकं पाप [illegible] विरोधिनिवृत्तिप्रार्थनांशं च प्रपंचयिष्यमाणे
२८ पापैत पापसंग्रहेण संकल्पात मनोवाक्कायैरित्यादि निरर्थक्रमेण नमः शब्दार्थविवरणपूर्वकं चतुर्थ्यभिप्रेतपरमपुरुषा १
र्थप्रार्थनाऽवकाश्यते प्रतिवचनवाक्यैस्सह प्रकृता तावि कारिनिर्भर [illegible] व्यापत्तीकृतभरस्य शरणस्य स्वमात्विकदयार्द्र हृतं

विशिष्टाद्वैत

वैकुंठगद्य०

वैष्णवग्रंथः

Acc. 2

तदर्थमेव वाक्यं संमुक्तं विशेषः न चात्रापि पूर्ववदस्तु कामत्वचोदनास्वतंत्रत्वमुत्त्मैव पूर्वं तावन्मात्रशक्तिप्रदानात् तद

२ मु२ भिप्रायेण [illegible]मसर्वलोकेशेनैके उवाच: परं प्राप्यं पितामपि पेनियतं श्रियमिति सीसात्वनेच यामालंबनु

स्वैनैमं दुस्तरं हि गुणादधि निस्तरंत्यचिरेणैव वाक्यध्यानपरायणाः इति तावेवमस्य समाह प्राप्यस्य प्रसंगे तु

सर्वपापसमुद्भवे मामेकां देवदेवस्य मम त्रिधीशरणं ज्ञयेदिति नचैवं तदर्थं मपि प्रपन्नांतरापेक्षयान वस्यादि

प्रसंगः स्वतंत्रसंकल्पेण व्यवस्थितत्वात् सामग्रीविशेषणासामग्रीप्रवातानवस्थानु सर्वस्मिन्नपि कार्ये सर्वैः स्मि

द्धांतिभिः स्वीकर्तव्या कर्त्तव्येति नास्तैवोदोषः स्वतोपव. [illegible] मगवत्प्रपत्तिसिद्ध्ये पञ्चविद्यासतांगुरुविद्याव विद्यार्ह

योगने मूर्त्तविद्याचदैवित्वंविमुक्तिफलदायिनी विद्यासतायवतं मामादित्यं सनातनान्त्यादिभिः सर्ववि स्वं०

द्यापूर्वकत्वयात्रविद्यात्वेन निर्दिष्टा समस्तकृज्ञानव्याप्तमायोपायादिप्रदानेविशेषाधिकारव तेमनुगृदे

कस्य मावाञ्छित्यमादेवप्रपद्येत।। भगवन्निति भगवन्नारायणाभिमतानुरूपस्वरूपरूपगुणविभवैश्वर्यशी

लाद्यनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणोपवनवनलयां भगवतीं श्रियं देवीं नित्यानपायिनीनि २

रवद्यां देवदेवदिव्यमहिषीं अखिलजगन्मातरमस्मन्मातरमशरण्यशरण्यामनन्यशरणः शरणमहं प्रपद्ये रणः

[illegible]अशरण्यशरण्यामिति व समानास्योपयुक्तविशेषणाभिः पदैः स्वाभाविक नन्वविस्तुपत्निविष्णुव [illegible] मे झ

त्यादिषु भास्करेण प्रभेवत्यासौ निरूप्यते यद्यपीकेनाप्यपि एव अनन्याहि मया सीता अनन्या राघवेणाह

स्प२

रखंडोक्तं परमफलांकुरकल्पमपि प्राप्यं ब्रह्मणुतस्सुत: कृत्स्नमिदं गायत्र्यपि वर्णमितिसाधीयान् संप्रदाय: इत्यभ
८२ गवत्स्वरूपेणैव समुपघतं सम्यक् ज्ञानसंपादनप्रकारादिकं पूर्वोक्तं तत्स्वरहस्याभिरसमर्पणं तत्कालकृतं स्वनिष्ठानुसंधान
पूर्वकं साधिकारोचितं कैंकर्यं तु तरक्षतं शरण्यस्य तु पूर्वकृतपुरस्कारं पुरोचनादि [illegible] कैंकर्यपरत्वं चेति
२४ कं तत्कालकृतं समर्पितं सर्वभारस्वीकरणं उत्तरकृत्यं तु स्वयं प्रयोजनत्वादि प्रपदनं [illegible] तिमदशप्रबोधनप्रभृति पवि
पूर्णकैंकर्यप्रदानपर्यंतं [illegible] तदखिलमपि तच्छब्दतो येन [illegible] यथा स्यात्तन्मनुसंधेयं किंच सर्वोपायैः परं तत्त्वन्यासो ह्या
परमेत्ति प्रार्थनाभिज्ञपरमपुरुषार्थं इत्युदर्शित: नन्वेवं सकलफलप्रदो भवान् [illegible] तत्त्वपतिमपि [illegible] अथ मर्यादी पता
किमिति लक्ष्मीप्रपदनेन मैवं यदि भगवत्प्रपदनमिदानीं शक्यमिति चि [illegible] नुपात् तदा मोक्षार्थमेव तदुपादीत
न पुनस्तदर्थं प्रयुंजीत [illegible] तनुशक्यते सुतरां ननु च विदितं [illegible] प्रपत्तिशास्त्रार्थ: स च सुकर: तदा स्वयमेव
मोक्षार्थमनुष्ठीयतां मैवं दु:करकर्माद्यंगाविरसात् [illegible] विश्वासांगकप्रपत्तिः [illegible] पेक्ष्यते खलु गोविं
देसतत्त्वंशतेन विद्यानां [illegible] विद्यापुत्रेण गोविंदेन [illegible] इत्यादिन्यायेन संभवत्यतिवं
[illegible] उक्तं च उपा[illegible]यं सुकर: सोयं दुष्कर: [illegible] सिद्धे मनसीत्यादि प्रक्रिया यथाविध
यत: स्वरूपतस्त्वविशिष्टाकारप्रपत्त्यनुष्ठाने प्राप्यमिलाषप्राप्यकाध्यवसायप्राप्यकांतरानन्वयानुरूपत्वनुगुणमन
स:समाधानाद्यर्थमपि [illegible] नैयुक्तं एवमपि [illegible] कृततविशेषैरेव लक्ष्मीप्रपत्तिकरं भगवत्प्रपत्तिरयुक्त मैवं

ति अस्यादेव्यामनस्त[illegible]स्मिन्नूतस्य चास्यांदिति पतितेनेयंस्व धर्मात्मा मूर्तमपि जीवति च अभिमतत्वेऽप्यननुरू
पमनुरूपत्वेऽप्यभिमतत्वं च लोके दृष्टमिति तस्य वैदुर्ध्यमुभयोक्तिः यथा चक्रवर्ती यस्या भुवनमित्यादि श्लोक
योः लोके केनचिदाकारेणाभिमतानुरूपत्वं स्वाकारान्तरेण न दशावस्थ कचि दृश्यते त[illegible]स्तु दासापस्वरूपाभि
सवोक्तिः अत्र स्वरूपस्यागुणत्वायोगात् स्वरूपं रूपगुणोभिमतरूपमन्येशालाघनवधिकातिशयानंतस्योपक्र
त्याणगुणगणस्यैव निर्देशः अनुरूपत्वमित्संबंधे सनिप्रक्रमे साहृश्यं यथापरस्पर स्पसदृशोऽग्रमार्गेगितचे
ष्टितैरितिर[illegible]कांचेमुक्ताप्रवालादैरिव स्वसंबंधेनशोभातिशयहेतुत्वरूपमौचित्यं वा यथा तीवरामः अमु
मेति कामर्थं विमुः श्रियावैदमुवामरेश्वर इति यथा चतुल्यशीलवयोवृत्तां तुल्याभिजनलक्षणां राघवो हति
वैदेहींतं चेयमसितेक्षणेति अत्र वयोलक्षणयोः तुल्यशब्दो अविचित्यपरोदयत्योर्न्यूनाधिकवत्परस्कत्वात् स्त्री
पुंसलक्षणोनोचभि[illegible]न्नप्रकारत्वात् तत्स्तोल्याशीलादिकवचौचित्यपरावेव तुल्यशब्दोऽस्यार्थस्यात्तेतीतिम

त्वे॰ ५

मु[illegible]पनिर्देशात्र यत्काशस्यासाधकतया तुल्यशब्देन सदृशत्वमुच्यते वयसामहृशत्वेघनकनकतुलीयुव
दशामपि मु[illegible]स्थ दशामित्युक्तमासतरत्वे लक्षणस्य सदृशत्वेपति लक्षणवत्सर्वौलक्षण्येऽपि जकत्वे येनसपुरुषोत
मः साच सर्वलक्ष[illegible]णसंपन्ना नारीणामुत्तमेत्युच्यते सयतवैवौचित्यपातवर्जितयास्माकुः स्वैरनुरूपरूपवि
नवैरित्यादिकमत्रानुसंधेयं भगवत्स्वरूपादेरितत्स्वरूपादीनां यथाक्रमानुरूपत्वमहत्वं तत्र स्वरूपं स्वासा

३

मिति इहतु तयोर्निरूपणे प्रारम्भस्य किमिति भगवतासौ निरूप्यते प्रकृतोपयोगाभावमिति चेन्न: भगवतानु
रूपत्वेऽपि तस्यासौ नेच्छाविघाताभावात् त [...] दिरूढेच्छाविरूपता च [...] ततोऽस्मादिदंशी स्थ्येत् प्रमयाप्रमावतश्चव्या
स्य गतत्वेन तयोस्तस्य निरूपणमपि श्रीवल्लभादिव्यपदेशेन दर्शयिष्यति इदं चापरस्परनिरूपणत्वमन्यत्राप्युक्तं तदित।
रपरस्परनिरूपणत्वे चान्योन्याश्रयदोषः प्रमाप्रमावतोरित्युप्रमाणतः प्रकारं तयोरन्तयोर्निरूपणात् स्व
त्रैविध्यं काश्यादरगताभ्यां भगवन्नारायणशब्दाभ्यां शुद्धेमताविभूतौ स्वोपदेवृलोके शमिते मैत्रेयभगवद्वन्द्वः सर्व
कारणकारणेन रसं संचिन्तोनारा इत्यादिभिर्निरुक्ताभ्यामुभयलिंगत्वमुभयविभूतिमत्त्वं च स्यापते भगवद्बलस्यो
त्पत्तिप्रलयं चैवेत्यादिप्रदर्शितक्रमेणान्यत्रसंदिग्धस्यास्त्रनन्यथासिद्धिनिस्संदेहविशेषनिर्धारणोपयुक्तत्वाय।
एकोऽहवैनारायणआसीन्नब्रह्मा नचेशानइत्यादिश्रुतेः सततस्यापीर्षमित्यनुवाके तेनैव सर्वपरविद्यावेद्यनिर्धा
रणेऽस्तस्मिन्नात्र विशेषस्य निर्देशः तत्रस्थनविशेषणतया भगवद्वन्द्वोनात्तरूढिरूनयलिंगत्वव्यवस्थया उक्तप्र।
ल कारं भगवतः स्वरूपं निरतिशयानन्दं यामुक्तानां नित्या नाभिव च स्वस्यायमितनंततोपि स्ववल्लभायाः स्वरूपादि
कमित्यभिप्रायेण स्वमिमतेत्युक्तं स्वपतेर्निशमितं लोके देवजुष्टामुतदामिति निरवधिकक्रीडादिमत्तानिरूप्या।
धिकदेवेन भगवताश्रीतिविषयीकृतानित्यार्थः सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षसंप्रतिपन्नेर्वा बकस्य चाभावादेचित्या
त्यैवैवेदविद्यारव्यातः [...] त्वाद्देवशब्दैर्वासुदेवपरःदेवेत्युपामि [...] तितु मंद स्वप्यवते च प्राणेन्योपिगरीयसी

४
सर्व०

धिकत्वमिति दर्शयितुमयोत्कर्षावधिराहित्यं भगवत एवं इत्थं येन तदाधिकातिशयं तस्मीश्वराणां परमंसते
सः ईश्वरं सर्वेश्वरेश्वरं [illegible] न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्य इत्यादिश्रुतिसाचोक्तेः सुप्रधा
नेश्वरीति नाम तुल्यप्रत्ययानुपपत्तेः श्रुत्यादिविरोधात् [illegible] प्रधाने पत्नीगोबलीवर्दन्यायेन विशिष्टतः
पञ्चानां ब्रह्मादीश्वराणां च भगवानीश्वरः तत्पत्नी [illegible] ईश्वरीसर्वेषां म
तानां इति स्वसत्तैव नियच्छति ईश्वरस्य [illegible] नेति निवेदिते [illegible] ते यद्यपि नामिति तथा
निर्वादः तथापि [illegible] न तथा स्यात् सर्वभूतानामिति [illegible] प्रसंगात् [illegible] नमेयः स्व
स्वशानाजगतो [illegible] लीति च [illegible] तदपि [illegible] ब्रह्मविष्णुरु
गणेश च शेषादीनामपि तदाज्ञानुविधायित्वमुक्तं [illegible] सर्वपरिजनेन भगवतः तत्र देवस्यापि तथा
चर्मा [illegible] इति [illegible] यस्या [illegible] मातु
[illegible] निवेदयन्ति [illegible] एवं स्यात् [illegible] शी
लापूर्वकं अधिकसाम्यं [illegible] इति उक्तं च [illegible] दर्शितत्वमहिमावधि [illegible] इति
तदात्मजे [illegible] इति न [illegible]
दिशंका स्यात् उप [illegible] इति [illegible] शीलादीनां समनवधिकातिशय

सा०४

तर श्रु

धारणाधर्मनिरूपणधर्मितस्यानुरूपं नानयोर्भिद्यतेपरमित्यादिस्त्राहरूपं हिरण्यवर्णामित्याद्याम्नातेतस्यानुरू
पत्वेऽस्तितत्वरमणीयत्वमित्यत्वार्थे हेत्वादिविशिष्टत्वमद्भुततमत्वं नित्यैवैषेत्युपक्रम्य विश्वोर्दशानुरूपावेकरो
सेषात्म नस्तनुमितिचानिगमिते अत्ररूपानंतरं गुणशब्दः सौंदर्यादिदिव्यविग्रहगुणपरः गुणाद्रूपगुणाच्चा
पिपूर्तिर्मयोर्विग्रहे तेनविग्रहगुणानांस्वरूपगुणानांचपृथग्निर्देशः प्रीत्यतिशयद्योतनार्थः । विभवैः फ
लपतिः शय्यासनमित्यादिभिरुक्तं विभूतिद्वयं यथोक्तं अस्यामम च शेषं हि विभूतिरुभयात्मिकेति उक्तं चश्री
रामभिक्षो उभयाधिष्ठानं चैकं शेषित्वमिति एवं च योविभवस्यैकत्वेपितदनुरूपं वचनमनूनानंदिति
कं विभूतिमत्परं यथा अथर्वैविश्वभूरिपंचवाणीत्यादिभिर्लौकिकं रूपतिन्यायेनावि ज्यानिर्दिष्टे विभूत्येशः ।
स्याप्याधारणाभूषणादिकं च विभवः निधिः पद्मो निधिः शंखश्च तुर्दंती गजस्तथा कल्पकः सचपंचास्यासि
न्निस्तोगरुडरक्षकइत्यादिचपुराणेप्रसिद्धं स्वानुरूपमित्ययमर्थस्तात्पर्यसिद्धं शिलेचान्वये नादिकद्वेदनप
सं४ रत्वमेतल्लभ्योपयिकगुणवगाहनमंतः सर्वेस्वर्यगुणोपेतामित्यंतरूपं मे धार्मिणी त्वादिभिरेतल्लिङ्गः अत्रपरस्प
रेष्टाविधातामायासैश्वर्यमनुरूपं शीलं वार्धक्यादिगुणानस्यावगिनजोवेदितुलस्याः प्रसिद्धं एवं वर्तिपारार्थ्यं
पृथग्भिहितरसर्वशेषिताल्वितानामनन्योत्तमामपिगुणानामनुरूपं गुणानं श्रीकेशादिसुरत्रजःसर्वापितस्यैवप्रसाद
सीमाणां इत्युक्तेभ्यः सातिशयप्रसंगरव्यातगुणेभ्योप्याह्लत्यर्थमतं अनवधिकातिशयशेषत्वेनेति अनव

ग॰ ५

तद्धि गृहदृष्टविशेषेणासौ सन्निधत्ते एतेन सा हृद्वैपंकजे जाता सूर्यरश्मिप्रबोधितेति भूतपर्यं सर्वभूतानां पञ्चाशीः प्रथमा
लिनीति श्रीवाल्मीकिसंवादोक्तं सर्वभूतानां जीवनार्थं भवतारसौलभ्यमपि दर्शितं भवति एवं मंगलगुणविभूतियोगेनि
र्दोषत्वमपि संकल्प्याह भगवतीमिति ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्य विना हेयैर्गुणादिभिरिति हि स्मर्यते उक्तवक्ष्यमाणसर्वातिश
यस्याधिक्यासुप्रसिद्धस्वासाधारणसमाख्यया सर्वस्माश्रयणीयत्वाधिक्यमाह श्रीयमिति एवं हि निरुच्यते श्रृणातिनि
खिलान् दोषान् श्रृणोति च गुणैर्जगत् श्रीयते चाखिलैर्नित्यं श्रयते च परं पदमिति श्रयन्तीं श्रीयमाणां च शृणतीं शृ एव
तीमपि च स्वभावना नः सर्वप्रकारोत्कर्षज्ञापकत्वमाह श्रियमिति वचनाभ्यां भगवति द्रुमः कथं त्वां वयमिति श्रीशब्दि
यत इति च भगवन्नारायणपदोक्तस्य श्रानुरूप्यं च। भगवतीं श्रियमिति पदाभ्यां दर्शितं श्रीपदनिरुक्तिभिः संज्ञितदोष
निराकरणप्राप्यरुचिप्रापकाश्रवसायादिप्रदानमुपायस्वरूपनिवर्तकत्वं पितेव त्वत्प्रियानि त्याद्युक्तं पतिप्रसादजनकत्वं
च सिद्धं एवं भाषितार्थं व्यापारासत्यनुरूप्यं च ख्याप्यते श्रियं देवीमिति समभिव्याहारेण श्रियं देवीं जुषतां श्रीर्देवी पयस
स्तस्माद्युत्थिता धृतपंकजेत्यादिश्रुतिस्मृतयः स्मर्यन्ते श्रियः श्रीश्च भवेदग्र्येत्याद्युक्तपतिसंबन्धेन द्योतमानत्वाधिक्यं
मपि देवीमित्यनेनावगम्यते एवंभूतार्थं भवतीं स्यतसौ त्याद्युक्तलोकानुकंपादिलक्षणावतारगाः पितस्त्वां पश्यतां सदे
देवानां यथो वक्षःस्थलं हरेः नमामि नान्यस्मिति शोकदीत्यादिभिरानुकंपं श्लेष विश्लेषादिव्यपदेशात् कथमपरा
धभीतानां तत्वेद्वनस्थामृततनुपुरस्कारेण भगवदाश्रयणस्यादित्वचाह नित्यानपायिनीमिति नो वत्सवक्षानित्यश्रीः इति

राम
मा॰ ५

नमिर

ग्र२

त्वेप्यविरोधः यथाश्रमा गुणोत्कर्षेमात्कर्षेण समाधिकः श्रीमानपि तथैव स्यात् पतिः पत्सल्लतोन्नतिः ज्ञानभोगसमानत्वेपि
साम्येऽप्यैश्वर्येषु च तथा वै प्रमयनियतिसत्पेवाज्ञित्यनाखिलं शास्त्रेषु वदन्त्या भगवद्गुणत्वादिरूपेण निर्देशाद्यास्तस्याः के
श्चन्निर्गुणत्वादिकं शंक्यते इति तन्निराशाय कल्याणगुणेति गुणत्वादिनिर्देशात्तस्याः कुवत्वादिरोधेनान्यपरा वि३
इति तत्र तत्र द्रष्टव्यं तथा च लौकिकैर्वैदिकैश्च श्लाघ्याः सद्गुणाश्च नन्दस्यादिभिरेतदवलोकनात् सुगुणानपि गुणासिद्धैः सर्वक
ल्याणगुणशीलत्वमस्याः कैमुत्यसिद्धं कल्याणत्वं मोक्षपर्यवसायितत्वज्ञानादिमंगलावहत्वं स्वयं नित्यानुकूलत्वं च
नलेवर्णयितुं शक्या गुणान् जितनोपि वेधसः स्यादभिप्रेतसर्वोपरि श्रेष्ठगुणानन्त्यातिशयसूचनाय गणशब्दः ऐश्वर्यादे
क१ रनेकावांतरगुणसमुदायात्मकत्वात् षाड्गुण्यविज्ञान...मित्यादिन्यायात् अथ विभूतिलोपि मंगलनिर्वाहत्वं प्रदर्शयति क१
पद्मवनालयामिनीति एते नपद्मे स्थितां पद्मवर्णां गंधद्वारां नित्यापुष्टां तसौ वर्णसौगंध्याद्यतिशयोपि सूचितः त
थापुराणमंत्रैरेवोक्तं तां पद्मनेमिं शरणं प्रपद्ये इति नाभिस्थानीयकर्णिकावत्स्थानात् पद्मस्यानेमि वन्दवत्तिपद्म
मेव नेमिः नयनसाधनं यस्याः सा पद्मनेमिरिति केचित् मातरं पद्ममालिनी आर्द्रां पुष्करिणीं पुष्टिं पिंगलां पद्ममालि
न नीं श्रीनलिनमालाधारिणी प्रियाणि तस्याः पुष्पाणि कमलानि विदुर्बुधाः विकासिकमलेस्थितेत्यादि यस्या विशेष
तः पद्मांगीकारः स्मृतः श्रीविष्णुस्तत्पादि वृद्धिस्थिरेणोक्तानांमैलविभूतिभेदानामियं विशेषतो देवतेति ज्ञापयितुमि
दमप्रसिद्धं मुख्यं मंगलस्तत पद्मवनोदारम् पद्मपद्मवनानिचेति भगवतोपि विशेषसन्निधिस्थाने पद्मवने

ग०६ मधिकानां भगवन्मालीनाद्या: सोऽप्रधानत्वेनैत्यभिप्रायेणात्र दिव्यशब्द: स्याद्युमयाधिष्ठानेकदेशेषित्वस्तासामाज्येनसर्वांगग
लप्रदायित्वादिभिस्सम्पूज्यतइतिभगवच्छास्त्रोक्तं तथाब्रह्मविष्णुरुद्रोपि स्वनेतनामध्येयास्वशक्ति... कस्यनाधिकेतिपत्या
शक्ति दिक्पतिशब्दस्य स्वयं रेविंतारादिकार्योपयुक्तं वि शेषणत्वाभिप्राय: तदिदंप्राधान्यं कृताभि...येकामस्तिदीक्षितिविशेषणात्म
हिषीशब्देनैववाचितत्वमि...तं तथादिव्यशब्दस्यापि गुहस्यवाप्रकृतत्वादिकेत्यनकि एवं कीर्तितमंगैरित्तारायपत्यासख्याना चि४ ५४
श्लो५५ दित्वायपत्नीत्वा: उम्याभिशयउक्त: तत्तयाविरोधोत्कर्षस्वनिकर्षस्यापराधद: शेनजनितसाध्वसपरिहाराय प्रजानामत्या
6 तिशयमाह अखिलजगन्मातरमिति जगज्जनकस्तत्र नपर: नमामि सर्व लोकानां जननीमस्त्वं सं भवां त्वं मातासर्व
लोकानामित्यादिभिरस्याश्चतुर्मुखादीनां सर्वजंतूनां प्रति मातृत्वात्त्रैलोक्यमातेति नामपठ्यते एवमुक्तं ... जगन्मातेजदेवी
मातरमित्यादि एकमस्या... मातृत्वे भगवत: पितृत्वेन समानविषयं न हि तत्तदेकवर्जं अस्यामातृत्वमित्यभिप्रा
येण अखिलशब्द: तदिदं विश्वमातृत्वं प्रदर्शितं तेतिरूपाधिकवात्सल्यारितया मपि वत्सलस्यात्पुरनुरूपतनमे तच्चा ॥६॥
स्तितचितायदितेच्चादितचित्तके कृपिकपाचि...त्याकदाचित्फलतिकिंपुनरिदानीमिति तदिदं तोऽस्मि रक्षकपतिभावत्व: रामम०
स्वमहनिरंतरापराधैर्दोषैकनिधौरात्र एपि...प्रत्रइवजननीत्वेनैवजातवात्सल्यामित्रसोपयिकं तु विधि
त:सहिधर्मज्ञ:प्रसादपत्वत्वेचेनमित्यादिभि:सर्वाधिके रहस्यमुपदिश्यपतत्सपप्रशमनेऽपतत्ते एवमखिलज

स्यैवसा जगन्माता विष्णोः श्रीरनपायिनी अन्येषु चावतारेषु विष्णोरेषा सहायिनी किञ्चैव अवतारेष्वपि कदाचिदपि अस्या एककत्वो

र। मित्य मात्रमेवइदं च श्रीमद्रामायणे स्वचित्ते रामस्य समयापर्यन्तं तु पत्नाभी: समवस्थिता दक्षिणे द्विशालाक्षी ब्रह्मस्य

यागतइति एवं देवी नित्यैतेन व्याख्याय स्य श्रीरनपायिनी दर्शितः ननुक्ते नित्यं भगवतः सुखप्रसादनीयत्वं संजायितुं नित्यानपा

यिनीमित्यनेनतत्रास्य मत्वर्थेन्वा कोभवति ननु भगवतीमित्यादिभिः स्वतोनिर्दोषत्वादेचित्यपतितसंबंधेचसिद्धेपिस्त्रीत्वोपा

धिवशात् कदाचित्व नितरां तद्वै पुरवंपतिप्रतिकूलानि प्राप्यत्व मविमस्य कराले न तंसत्वं निग्रहरूचित्वेच शतह्यवनां लो

लुत्वे विधितस्त्री पुचापले किन्नकुर्वीति घोषितइत्यादिभिः प्रसिद्धं न दिर्षा सूत्रकथं नित्यमकरणपशरणत्वं संदिह्य ग्राह निरवद्यामि

ति सामान्यतः स्त्रीत्वनिबंधनदोषवचनेनेतत्र जेष्ठकेमौपाधिविधिविनियतेष्वाधिकं चेतिनास्याः तत्प्रसंग उक्तं च तथैव अनवद्या।

अनवद्यांगीनिस्यंतकमेचर्मिकीति श्रीरामायणे च सत्यं नु भवतीभा साध्वी धीरे तेर्वर्जिताइति किं च ज्ञानसंपदेद्य मेत्व तस्याम 	९८

याअन्तःइतिसार्थयेत्यानसं। म त्वप्रसंगस्य नास्ति निग्रहरुचित्वसमर्पायायस्वास्याप्रत्यंतापकारित्वपिनसंभव तीति स्ववाक्य

सिद्धं अप्रसंदेशानुरागस्य तयस्थानुपालनात् नवांकुर्मोदशग्रीवमस्मभक्तातितेजसमितिस्तद्विमूर्तिमन्तदेवतादिपुरुषक

र्मवशादीदृशदोषसंभवेपि नास्यास्तन्नन्वभत: सैक लक्ष्मीत्वयाये विपरित्यक्तः त्वकास्वत्वयानत्वेत्यादिपु उक्तस्यागो पुर्वसामा 	९९

ज्ञे तस्वश्रीतिकोपविरदेशाग्रस्याने नन्वेवं भगवदभिमतत्वाधिकं शरण्यत्वोपाधिकं संवैतत्प्रतरे पि सर्वत्वामिति यथामनुष्या

दिष्वाधिकानां बुलाधिष्ठवातां मनुष्यस्थानीयानां सर्वप्रकारसमधिकतया भगवान्वासुदेवः तथाद्व स्त्रादिदेवपत्नीष्वः स

ग०
७

उत्तमपुरुषैरोविस्वानयेपि सिद्धः अतस्तिस्याधिकोत्यस्य स्वस्य दुष्करोपायांतराशक्तिःसूच्यते प्रपद्य इत्यत्रयच्छातुना व्युत्पत्येन सता
ध्यवसायमात्रमुपस्थाप्यते तथा श्रीपद्ममालानुसाराच्छरण शब्दतात्पर्याच्च प्रार्थनायन्वितमहं नास्मैकरोमीत्युक्तं भवति प्र
पत्तेश्चानंतरं फलविशेषः प्रपन्नपरस्परोपकारेणकिंचिदानेन प्रत्यासनेन वाभरन्यासः नासौ प्रपत्तिः नन्विदं मुमुक्षो
रेव तत्र वच्छेदेन तदन्यत्र परत्वं तदैकांत्यं विहन्यात् मेवं यथाकर्मयोगादिकमनन्योपासनार्थं तद्योपादी
यते तथानन्यप्रपदनार्थं तद्योपादीयमानमिदं तदैकांत्यमेवस्थापयति यथाच साधिकारोचितसप
रिवारा चैनेनन्यत्वाविरोधः ~~तथानन्यप्रपदनार्थं तद्योपादीयमानमिदं तदैकां~~ तथैतत्पिप्रासौ विष्णोर नामस्याद्विद्यापरिक
रःस्मृतः नित्योवंद्योन चानित्यः कर्मवश्योमुमुक्षुभिरितिचोक्तं एवं धारकतयापरस्यापि न विरोधः अन्यथा गुरुभजनतत्पुरस्का
रादिकमपिविरुध्येत् अथ तद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगच्छेत् आचार्योपासनं शौचमित्यादिभिस्तादर्थ्यात् तत्सिद्धेत् इदमपि
पूर्वोक्तैवमविरोधि[illegible]रोधात् किंच श्रियःप्रपत्तिंचैतदाप्रभासामिति मंत्रेणालादिनाशार्थमामनंतितथा ... राम
सतार सामानिसाद्विष्णोरमृतौभिति न्यायेनमुमुक्षूणां मोक्षहेतुर्विष्णुरेवलक्ष्मीः तदभावानापत्तिर्यत इति तदर्थं शरणाभिप्रायसंबं ७
धिनी लक्ष्मीशरणमनुचिंतयेदित्याभिः स्वायंभुवादि वचनैरुप बृंहितं यच्च सुख्यासु स्वर्यमक्षरगतिं परमं पदं तेद्य।

दि२

गन्मातरमित्यंतैः पदैर्देवि प्रकीर्तिता यास्तत्र प्रपत्तेरनिशयिता मोक्षचर्मत्वं सूचितं । यद्येकं कार्यमुद्दिश्य नारायणास्तिकं देवी
प्रपंचैलोक्यमातरं भजमानो भक्तार्थं जगदरमोक्षमेऽच्युत इति । अपंचतदात्मकत्वेन पदैशस्तत्पत्नीत्वाभिप्रायेणाद्ग्रतास्मत्वा
मिन्निति पद्मस्य मातरमित्यपि पञ्जीविकसूचितं नाद्यः पदेति व्याकयंते चया मुनमुनि वंशजानि तेन पुनरन्यविशेषणस्म मा
तरमिति उक्तेः स्वभावैः सिद्धमपे[.]क्षिता नुगुणमाकारमाह । अशरण्यशरण्यामिति येषां मोक्षोपायनिष्ठतिका मानंतस्ता
मुपस्थितं प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा । अलमेषा परित्रातुं राक्षस्यो महतो भयात् इति वानरपरिवादिर्चेतदनुव
दन्वायुसूनोरेवमाह । अलमेषा परित्रातुं राघवाद्राक्षसीगणं । तत सा ह्रीमती बाला भर्तुर्विजयहर्षिता । अवोचद्यदि तत्तथ्यं भवे मं६
यं शरणं हि वइति । पापानां वा शुभानां वा वधार्हाणां नीचप्रभंजनसुतं प्रति त वा क्या निकुपितनरसिंहसंभीवगति भीतास्वप्रजाय
तिप्रसन्नयस्त्वमेव विश्वमातरमाश्रित्य तत्पुरस्कारेण तमुमेसेकुरिति पुराणप्रसिद्धम् । आपन्नमार्तिहंत्रि मैथिलि राक्ष सीत्व
यितथैवार्जीपराधास्त्वयशरणं त्वा पवनात्मजात्कृतुत [illegible] रामस्यौ गौरी कृता :का कं ते च विभीषणं शरणमित्युक्तिः
मोरक्षतु सानः ... सा ऽ भक्ता गतासं मुखपतु त्राति ... वा ह्रिकी भवतेव मशरणपशरण्यत्वं तस्याः भवतस्तेन कि
मायातमित्यत्र तदेकप्रवतियोग्यं स्वात्वस्यां द शीवति । अनन्यशरणा इति अनन्यशरणं यस्य नास्त्यनन्यशरणः शरण
मुपायः उपाये रक्षितेः शब्दः शरणमित्यायं वर्तते सांप्रतं त्वेव उपायार्थैकवाचक इति स्पर्शनात् । एवमुक्तरत्रापि द्रष्टव्यं

गी०
२

क्तिः अनुभवस्थितानुकूलत्वमत्वेन साक्षात्कारस्वनित्यानां मुक्तानां च नित्याहैतैक रूपानुभवैकरूपाभेदेन परमभक्तित्वाचाका
रभेदेऽप्यविकल्प्यते पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरकारणावच्छिन्नरूपेण स्वरूपतो भेदिनस्य [illegible] कालत्वव्यपदेशः तस्यां मुख्यत्वे तु योगविशेष
जन्यानुभवो नन्वेतेषामुपायत्वं परमभक्त्यादिभिर्मुक्तदशानुभवस्य कृतत्वं मुख्यमेवास्तु तथा सत्युपरिश्लोकत्रयोदितज्ञानस्या
स्यानन्त्रयोदितपरमभक्तेऽप्यप्रार्थनातु उपपद्येत तदर्थं च यथा माध्यं संप्रतिपन्नो गएवतिरिक्तप्रार्थितास्यात् मैवं प्रकान्तिस्थूलस्थ
[illegible] यो विरस्यत्वदानीमेव सम्प्रसादलक्षणमस्य स्वरूपाविर्भावादयुगलैकान्तिकात्यन्तिकपरभक्तिपरज्ञानेत्यादिवक्ष्यमाणानुरूपत
यावत्तदनुगुणस्य [illegible] तसुचितत्वात् न च भगवत्प्राप्तेः स्वतन्त्रोपायोऽस्य साधनत्वेनालीति वाच्यं श्रुतिस्मृतिभगवत्प्रा
प्त्युद्देशत्वात् [illegible] यो ब्रह्माणमित्यादिके [illegible] शरणागतिर्मुमुक्षुर्वै शरणमनु
ब्रजेत् इति प्रतीयते न च क्वचिद्गलदर्शनात् गुरुलघुविकल्पानुपपत्तेश्च [illegible] साधनत्वे कल्प्यं [illegible] कारिभेदव्यवस्था
पनात् तथा च उपबृंहितं [illegible] शरणं त्वां प्रपन्ना ये ध्यानयोगविवर्जिताः तेऽपि मृत्युमतिक्रम्य यान्ति तद्वैष्णवं पदम् इति
श्रुतिरपि [illegible] कामकामेन संसाध्यसाधनान्तरैः मुमुक्षुणा [illegible] योगेनापि च भक्तितः प्राप्यते परमं धा
म यतो नान्यवर्त्मना [illegible] परमात्मा च तेनैव साध्यते पुरुषोत्तम इति प्रपत्तिप्रयोगस्याविलं
बितफलप्राप्तिपर्यन्तस्य [illegible] परा [illegible] त्वमेवोपायभूतो मे भवेति प्रार्थनामतिः।
शरणागतिरित्युक्ता सा देवेऽस्मिन्प्रयुज्यतामिति तस्मात्तत्त्वं चैवं प्रकाशितं [illegible] तस्यानुबन्धा

राम
२

पं१

त्वाऽस्य कथयकोयमुदारः भाव इति व्यतिरेकमुखेनचैतत्स्पष्टीकृतं च चतुःश्लोक्यां श्रियो न त्वरविंदलोचन मनस्कांताप्र
साराद्दते संस्पृशतर्वैस्मवाधमस्तु न ग्णसंभाव्यते कर्हिचिदिति तत्किमत्रापेक्षितमित्यत्राह पारमार्थिकेति भगवच्चरणारविंद
युगलैकांतिकात्यंतिकपरभक्तिपरज्ञानपरमभक्तिकृतपरिपूर्णानवरतनित्यविशदतमानन्यप्रयोजनानवधिकातिशयप्रि
यभगवदनुभवजनितानवधिकातिशयप्रीतिकारिताशेषावस्थोचिताशेषशेषतैकरतिरूपनित्यकैंकर्यैर्प्यपेक्षयापारमार्थि
कीभगवच्चरणारविंदशरणागतिर्यथावस्थिता विरताऽस्तु मे पारमार्थिकशब्दस्य चरणारविंदविशेषणत्वेऽर्थशब्दः प्रयोजनवा
ची परमार्थिकं परमार्थ इत्यर्थः ऽपक्षे परमप्रयोजनभूतानुभववान्तपरमभोग्यमित्यर्थः एतेन परभक्त्यादिजननार्हत्वं व्यज्यते
निर्दोषगुणवत्त्वाभिचरणयोः सेवकस्यानन्यातिशयः स्यादित्यभिप्रायेण भगवच्चरणशब्दः अरविंदत्वरूपणं च सभ्रातुरूपरिणोगाढं
पावनचरणोभ्रातुः तस्यतामृतलोलाऽतचरणोऽसुप्रतिष्ठितौ सुजातसुद्धुरुकाभिरलंकृतौ प्रयत्नेन मयामूर्ध्ना गृहीत्वाऽभिवंदि
ता वित्यादिश्लिष्टवाक्यागतिशोभमानत्वद्योतनाय युगलशब्दः परमार्थिकत्वस्य परमभक्त्यादिविशेषणत्वेऽनुभवविशेषणत्वे
पि परमप्रयोजनत्वेऽनुभवे तत्त्वरात्रित्यैवाविवक्षितं ऐकांतिकत्वं प्रयोजनांतरानन्वयेन तदेकनियतत्वं आत्तरूपवनित्या
नुवृत्तत्वं आत्यंतिकत्वं अनायासत्वेतितद्दर्शनं परभक्तिः स्यात्परज्ञानं तु संगतिः पुनर्विश्लेषभीरुत्वं परमाभक्तिरुच्यते तासि
द्धौ निवर्तेतं निरतिशयत्वमात्यंतिकत्वमितिवा तत्र परभक्तिः उत्तरोत्तरसाक्षात्कारेच्छात्मिकाधीः साचयाप्रीतिरित्यादिविधि
वदिषयस्वभावजातसिद्धिनिष्ठसाधनत्वावृद्धिजा परज्ञानं उत्तरोत्तरसाक्षात्कारः साक्षात्कृते निरंतरानुबुभूषया परमभ

गद्यत्रभाष्य
१०

मञ्जप्रकाशितः यथाशेषलोकस्तिरवं कैंकर्यस्य प्रधानं स्वरूपं तत्परिवाह्नतया गुनुमापारान्तराणि भवं
तीत्यभिप्रायः प्राकृतपुरुषाधिष्ठप्य परिच्छिन्नप्रज्ञानतयाऽगुरुत्वकैंकर्यस्याहत्वर्धनित्यत्वोक्तिः पुरुषे
नव्यपदेतिचेतिनिहितेन स्वामिसमादेशापेक्षितः चोदितकारी किंकरः तस्यवृत्तिः कैंकर्यं तत्रानेषु पुरुषे
नम लभ्यलाभत्वसूचनार्थमित्ततः पूर्वप्राप्त्यभावात् प्राप्यप्राप्तिप्रयत्नमनुदासेनापेक्षान्देलवज्ञापनार्थो
चाधिकं प्राप्तिशब्दः संपद्याविर्भावइत्यादिक्वचित् नित्यसिद्धे कैंकर्ये सुमुखत्वं नतु साध्ये निरंकुशविका
शितनत्रूपेकव्यापारे च तत्रतु निहतपनिवन्धस्वरूपोपाधिकत्वसूचनार्थमाविःस्युमित्यस्य जकैंक
र्यविधयइत्यभिप्रेतरुक्तं स्वात्माभिमानानुगुणपुरुषार्थव्यवस्थया भगवत्पारतन्त्र्यादिप्रवृत्तस्य
सुखापत्तत् परेच्छायत्तम् मोपि स्वेच्छायत्तत्तः सर्वं परवशं दुःखमित्याद्येनात्र बाधकं स्वतः शेषत्व
कैंकर्येनकृताय्यसुखावहं कर्मजत्वात्तथात्वस्य लोके च व्यभिचारतः महानन्दमहिम्ना च प्राप्तं सु
खावेक्षणादपि मोहदुःखेन यास्यानामितिमूढविजल्पितं सुखस्यमोहनत्वं हितानामन्यत्वाद् गुणादि
भिः सुखायत्वमभवेत्क्वापि दुःखावमर्शनेन स्वामिनाऽपेक्षयेत्यनेन व्यावर्त्योपसोपदानं च न तु ... मि
प्रेमप्रपञ्चनेन भगवतः स्वशरणत्वेन कायोपि दिव्यविग्रहस्य शरण्यगुणादिव्यञ्जकत्वे च रणौ ...ता
स्वकपोलकल्पमकल्पनातिशयेन स्पृशन्नतिक्रमणासेतुत्वं चाभिप्रेत्य चरणशब्दः अरविन्दशब्दउपायदशा

अविद्यादि

श्रा

बा२

ह्रं२

राम
१०

त्रिधाभवति०

एवं प्रीत्यैव प्रवृत्तस्यापि कैंकर्यविशेषस्य स्वाम्यभिमतविशेषास्त्वनुरोधनीयाः तादृशमेव च कैंकर्यमे-
तत्साम गायन्नास्ते जक्षन्क्रीडन् स यदि पितृलोककामो भवतीत्यादिष्वप्युक्तं अशेषावस्थाशब्दे-
न परव्यूहादयः स्थानास्तनशयनादयो जगत्स्रष्टृत्वादयो भगवतो ऽवस्थाः स्वस्य च शरीरत्वानेकशरीरत्व-
रूपा गृह्यन्ते कैंकर्यस्य तत्तदवस्थोचितत्वं यथा गानं चेचामस्य तत्तदीभोक्तृत्वयाभोगपत्नावाचस-
न्निधापकत्वात् शेषशेषिवत्ता आत्मनश्चात्मीयस्य च सर्वस्य परशेषभावः यथा सर्वप्रकारशे-
षवृत्तिः अनेन गरुडादिप्रतिनियताधिकारकैंकर्येषु मुक्तस्येच्छाविरहादिकमपि सर्वेषु सम्यक्धाम-
वर्तिं तावेति चक्रे रूपाणि भगवान् देवकीसुतः इति प्रकारेण शेषशेषिणोः यथाभिमतरूपपरि-
ग्रहेण मुक्तस्य स्वाभिमतसर्वशेषवृत्तिः स्यादेव तस्याः एकशब्देन स्वप्रयोजनप्राधान्यव्युदासः अथवा
नित्यानां मुक्तानां च भगवत्प्रीतिफललाभसर्वानुशेषवृत्तिषु परस्परं तासु स्वकृताः स्वप्रीत्या विशेषो विव-
क्षितः नित्याभिवांछितपरस्परनीचभावैः यथाभिमतं त्वनवाङ्गरीरिभिरिवेत्यादिन्याये एकरूपाव-
तिरेकरतिकालभेदेन संकोचाद्यभावात् इति हि प्रीतिरिच्छाज्ञानयाचेतु भूतया कैंकर्यमुच्यते इ-
त्यभिप्रायेण इयं शब्दः शेषत्वैकरतिरित्येतत् श्रीवैकुण्ठगद्ये परिचर्यैकमनोरथ इत्यनेन विवृतं ।
अत्रानुभवपरिपाकनिमित्ता भवतीति तारिप्राप्य सकृदीनत्वात् कैंकर्यशब्दे भुजानविकीर्णप्रयत्नेन

भग·त्र·भा·
११

णामादिमात्रतो वृप्रतिपादतं ◼ातीति एवं विप्रतिपत्तिषोऽपलयादुष्करः प्रपत्तेर्निष्कर्षः सतर्हि कथं स्या
त् तत्र तावत् नरकादिरक्षानिक्षेपरक्षणादिबुनिराकार्याः षड्विधोक्तिरपि न्यासः पंचांगसंयुत इत्या।
दिवलाद् अंगयोगोक्तिवदंगांगिसमुच्चयेन स्थापिता अतएव हि षडंगेन तु पादं चेत्यादिकमपि संगच्छते
स्वरूपन्यासस्यात्र पक्षितत्वेऽप्यात्मात्मीयभरन्यासा न त्वपि निक्षितमरोषः सोऽहंपत्तस्तव भरोहमका
र्षिक्षिप्यामि केरित्यादिप्रमाणसंप्रमाणसंप्रदायैर्भरन्यासप्रधान्यसिद्धं यदप्युक्तं भरतमुनिना अनन्य
साध्ये स्वाभीष्टे महाविश्वासपूर्वकं तदेकोपायता याञ्चा प्रपत्तिः शरणागतिरिति एवाहिर्बुध्न्येन प्रार्थ
◼ना मतिः शरणागतिरिति तत्रापि पूर्वोक्तप्रमाणानुसारादनन्यसाध्यत्वतदेकोपायत्वोक्तिः तात्पर्येण
प्रार्थनापूर्वकभरन्यासपूर्वकभरन्यासात्मकत्वसिद्धिरित्येवमादिकम् अतोऽश्वगाहत्वयोगेन तायपारमा
र्थिकीत्यादिसामान्यनिर्देश उपपन्न इति एवमीदृशभरन्यासात्मकतया शरणागतेः प्रपुक्ताकारविशि
ष्टपरतत्वभगवत् विषयतया चनिरूपायामस्याः प्रपत्तेः स्वरूपतो विषयतश्च नमः कार्यवैपरीत्यवि
रहः पारमार्थिकत्वं प्रकारतो गतश्च रजःकार्यप्रकाराद्यनन्यथाभावराहित्यं यथाप्रमाणं कर्तृसंग
कर्तृत्वादित्यागश्चात्र यथावस्थितत्वं राजसतामसानुष्ठितमकारश्च यथा पाथ मेचयस्थ धर्मानिति ये
ति श्लोकाभ्यां गीतः एतेन नानामार्गासिद्धत्वं कार्पण्यमुदासः अनुकूल्यादिशरीरत्वनितत्तितस्योपा
तिसागमसिद्धत्वेऽपि पुरुषत्वं च स्यान्यथा कल्पितत्वं च निरस्तं भवति एवं तु आरम्भानवश्या साचार्यैः पारमार्थिकीतितमः १

राम
११

व॰१ पामपि भोग्यत्वं सूचयति अत्र भगं ब्रह्मेति निरपेक्षरक्षकोपेक्षाकारः पौष्कल्यप्रदर्शकः कृत्स्नविदपि भाष्यका-
रः प्रकर्षप्रकाशनाय पारमार्थिकी यथावस्थितेति सामान्यतो निर्दिशति त्वमेव करं वृणीष्व यं त्वं मनुष्या-
पदिति त्वमं मन्यसे यद्धितं मम देवेश तत्त्वया ज्ञापय यमाधेति वत् एतेन भगवत्प्रपत्तिर्मोक्षसाधनमित्येता-
वन्मात्रपानिर्णीते सा यत्स्वरूपा यत्प्रकारेति न ज्ञाने अत्रतस्त्वं यथावदितिवृत्तिलेप्या मोक्षार्थं भगवत्प्रपत्तेः स्वरूपा- त॰४
दिकं यथावत्प्रमाणं ज्ञापय । यित्वानुष्ठापनीयो इति विविशेषनिकर्षरहितानामपि विज्ञापनप्रकारः शि-
क्षितो भवति एवं सामान्यतः उक्तोऽपि सर्वज्ञास्त्वमिति तोभिकोदेवी स्वयमेव सर्वं विधास्यतीति नितान्त्यं यदेवा-
नोऽनुस्त्वमित्यादिनुक्तो ज्ञापनीयतमत्वं च ततस्तत्र तदनुगुणनिर्देशो प्रपत्तिस्वरूपादेर्दुरवगाहत्वेना ।
नुमन्यते अनेनोनुस्यात उक्ताभ्युपगमोपियमादिर्वृषु शरण्यगोप्तृत्ववचनानुरोधादप्येन पादिमद्भवत्सम्भूयसाध-
त॰५ नत्वमाहुः तत्रैवपक्षेऽपृथक् साधनत्वमपरे केवलपक्षेऽपि चेत्केतिपपापेक्षायाकलियपयपरिग्रहिणः
निपत्यैकसंग्रहेऽपि स्वरूपन्यासमात्रत्वं प्रपन्नो नाम रन्यास्तपो रन्यत्वरमात्रत्वं तयोरेवपचेद्यमङ्गाङ्गित्वं
विकल्पं वा केचिदाहुः इतरे च प्रपत्तेरविधेयज्ञानरूपत्वमनिवारणादिरूपत्वं वदिति ज्ञानादिहेतुकर-
न्यासाविशिष्टत्वमनङ्गत्वं विद्याङ्गत्वं सर्वेषामेव रूपत्यागाङ्गत्वं भक्तियोगवदप्रयाणादनुवर्तनीय-
त्वं कर्मयोगाद्युङ्गकत्वं प्रारब्धकार्यपुण्यपापनिवर्तनाक्षमत्वं किं बहुनागतागमनोऽजलिप्र

गद्यभा०
१२

लप्रमतितन्नस्तु चितकालाभिप्राय: वदान्यत्वं जन्मकैदवाकायद्व पुंप्रियवाक् दानशीलो हि वदान्य: एवं श्रीमद्व्या
सिप्रेतमर्थं उपयोगविशेषपर्यन्तमुदाहृत्य प्राप्यत्वप्रापकत्वोपयुक्तं सर्वाकारसंग्राहकं नारायणशब्दं व्याचिख्यासुस्तत्र
तत्पुरुषबहुव्रीह्यावयवशब्दार्थं वक्तुं बहुव्रीह्यावयवपदार्थं चादि व्याख्यायस्वरूपं तावद्वदति अखिलेति अखिलहेयप्रत्यनी
ककल्याणैकतानस्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूप स्वाभिमतानुरूपैकरूपाचिन्त्यदिव्या

व:

द्भुतनित्यनिरवद्यनिरतिशयौज्ज्वल्यसौन्दर्यसौगन्ध्यसौकुमार्यलावण्ययौवनाद्यनन्तगुणगणनिधिदिव्यरूप
स्वाभाविकानवधिकातिशयज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेज:सौशील्यवात्सल्यमार्दवार्जवसौहार्दसाम्यकारुण्य
माधुर्यगाम्भीर्यौदार्यचातुर्यस्थैर्यधैर्यशौर्यपराक्रमसत्यकामसत्यसंकल्पकृतित्वकृतज्ञताद्यसंख्ये
यकल्याणगुणगणौघमहार्णव स्वोचितविविधविचित्रानन्ताश्चर्यनित्यनिरवद्यनिरतिशयसुगन्धस्पर्श

२९

निरतिशयौज्ज्वल्यकिरीटमुकुटचूडावतंसमकरकुंडलग्रैवेयकहारकेयूरकटकश्रीवत्सकौस्तुभमुक्तादामोदर
बन्धनपीताम्बरकाञ्चीगुणनूपुराद्यपरिमितदिव्यभूषणस्वानुरूपाचिन्त्यशक्तिशंखचक्रगदासिशार्ङ्गाद्य
संख्येयनित्यनिरवद्यनिरतिशयकल्याणदिव्यायुध स्वाभिमतनित्यनिरवद्यानुरूपस्वरूपरूपगुण
विभवैश्वर्यशीलाद्यनवधिकातिशयकल्या गुणगणश्रीवल्लभ एवंभू
तभूमिनीलानायक स्वच्छन्दानुवर्तिस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदाशेषशेषतैकरतिरूपनित्यनिरवद्यनि

क

राम
१२

पातरेभ्यो व्यावृत्तस्वरूपं यथावस्थितेति रजःकार्यव्युदासः प्रपत्त्यविषयसंबंधरूपः प्रकार इति अविरता ।
आमोक्षदानादविश्रान्तव्यापारेत्यर्थः व्या पा आत्र शरण्यप्रसादविशेषस्य सकृदेव हि शास्त्रार्थः सकृदेव प्र
पन्नायेत्यनुपपन्नं सकृदेव नाथेत्यादिवलात् इंगनः स्वरूपतो वानुवृत्तिरिहत न विवक्षिता व्याख्येये प्रपद्य इति
पा४ वर्तमाननिर्देशस्त्वनुष्ठानकालाभिप्रायः व्यापारानुवृत्ति कथनात्तु भाष्योदाहृतमंत्रं गप्रपत्तिव्यवच्छेदः सांधि
सा५ मध्येसाधनस्यैर्ध्यान्तरमुत्पाद्य विरतव्यापारा भवति तदेवमुमुक्षिं साधयति स्थित्या शास्त्रेनागवत्प्रपत्तेः स्वरू पा६
पेणैतोपि स्यादुत्कर्षेऽते मे अविच्छिन्नमस्य ... नन्यशरण्यस्य एवं विज्ञापितौ विद्युत्प्रपन्नाः प्रतिवचनेन निबध्नाति ।
अस्त्विति अस्तु ते तयैव सर्वं संपत्स्यते रावणोपि तेन मैत्रीभवतु इतिवादिन्याः शरणागतविषये केमुत्यमि
त्यभिदं वरप्रदानवाक्यमित्युत्प्रेक्ष्य चोक्तं तेन पिता मम ... मया स्वीकृतं नरस्य च उपायदानेनैतस्याः सिद्धि
दर्शितं संमतं यथा तस्याः प्रसीदत्यानरदानेकृतं मते भगवत्प्रपत्ते । पूर्वोक्त नित्यकैंकर्यपर्यासिपर्यंतफलानामा
वमात् तयैव सर्वं संपत्स्यते इति एवकारेणोपायान्तरव्यवधानैर्नरपेक्ष्यं द्योत्यते यद्वा अस्त्विति इत्येतावे
नैव परिपूर्णतयैवेत्यादिके विशीकपत्तागमनरावसम्न्यायेनैतयाऽभिमतानुबंधरक्षणाभिप्राय अनुकृष्टो
कत्रयोधिनज्ञानादिकमन्त्रपरत्रयचयव्याप्यर्थं विधातेन ... शब्द ... अनुक्तं चानु मर
नुबंधिरक्षणमभिमतत्वाविशेषात् सकलमप्यचोद्यते संपत्स्यते इति भविष्यन्निर्देशः प्रपत्त्यनंतरक्ष

गुणानां यथानुसारेण मंगुलिरिह प्रयुज्यत इत्याहुः अखिलहेयप्रत्यनीकत्वं अखिलहेयासंभावनाव
त्वं तेन कतिपयपदेपरामितेनापि वृत्तेदः कल्याणैकतानत्वं कल्याणानां सर्वेषां साधारणं स्वरूपमतत्।
विस्तारत्वेनित्यादीनामपि न सर्वे वे संगलगुणानुकूलत्व समस्तहेयरहितत्वं व्योमस्वपरमपदं तेजोबलैश्वर्य
मनावबोध सवीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः सच सर्वगुणोपेतत्वेक्रोशल्यानंदवर्द्धनः इत्यादिप्रसिद्धा नयलि
गाधयिकरणार्थ स्वरूपायोगनिशयपर्यस्यप्रमितोक्तिः न राज्ञानान्नित्यानि इत्याद्युक्तकारणत्वादिशक्ति
तस्य विकृतेचविकारापुरुषार्थादिकं प्रणतोपि [illegible] त्यादिपर्यंतमवधेनकिंचिदर्थोस्ति नचकल्या
णः स्वस्याविद्यमानः कश्चिदित्यर्थः पश्चानुज्ञानबलादिगुणैकैरनधिवरणा स्वरूपनिरूपकं ज्ञान
त्वादिकमप्यत्र कल्याणशब्देनसामान्यतः संगृहीतं एवं सगुणनिर्गुणश्रुत्योर्विषयभेदेनाविरोधा
त्कुदृष्टिपक्षनिरस्तः यथा कल्याणैकतानत्वं प्रदेशभेदेन कालभेदेनापि कल्याणत्वरहितानि
त्यर्थः ज्ञानानंदस्वरूपेनिनुत [illegible] विशयीकरणे ज्ञानतयानंदतयाच कात्स्न्येन कल्याणत्वमित्युक्तं
भवति जगज्जन्मस्थितिकृत्लोदासीनरूपज्ञानानां च व्यवच्छेदाय ज्ञानत्वानंदत्वयोरनयोरप्युक्तिः
स्त्रानंदकल्याणशब्दो स्वपरापेक्षयानुकूलत्वेवाभूतः एवमानंदपदपः प्रधानस्यत्रज्ञरचिया

रतिशयज्ञानक्रियैश्वर्याद्यनंतगुणगणाशेषशेषाशनगरुडप्रमुखनानाविधानंतपरिजनपरिचारिका
परिचरितचरणयुगलपरमयोगिवाङ्मनसापरिछेद्यस्वरूपस्वभावस्वाभिमतविविधविचित्रानंतभोग्यभोगो
पकरणभोगस्थानसमृद्धानंताश्चर्यानंतमहाविभवानंतपरिमाणनित्यनिरवद्यनिरतिशयश्रीवैकुंठना
थ स्वसंकल्पानुविधायिस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिस्वशेषतैकस्वभावप्रकृतिपुरुषकालात्मकविविधविचि
त्रानंतभोग्यभोक्तृवर्गभोगोपकरणभोगस्थानरूपनिखिलजगदुदयविभवलयलील सत्यकामस
त्यसंकल्पपरब्रह्मभूतपुरुषोत्तममहाविभूते श्रीमन्नारायणवैकुंठनाथ अपारकारुण्यसौशील्य
वात्सल्यौदार्यैश्वर्यसौंदर्यमहोदधे अनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्य प्रणतार्तिहराश्रित।
वात्सल्यैकजलधे अनवरतविदितनिखिलभूतजातयाथात्म्याशेषचराचरभूतनिखिलनियमन
निरताशेषचिदचिद्वस्तुशेषिभूत निखिलजगदाधाराखिलजगत्स्वामिन् अस्मत्स्वामिन् सत्य
कामसत्यसंकल्प सकलेतरविलक्षणार्थिकल्पक आपत्सख श्रीमन्नारायण अशरणशरण्य अ
नन्यशरणः त्वत्पादारविंदयुगलं शरणमहं प्रपद्ये अत्र संबुद्ध्यंतद्वययोगाद्या [illegible] रवेमे पितयात्वे
नत्वकृद्व्याख्याद्वार इति केचित् श्रीमन्नारायणस्वामिन्नित्यादौ मंत्रांतरे च तद्द्वयं अनेन प्रार्थनानु

दिष्टं वेदान्तगीतं इति तन्निर्विशेषत्वेन सोऽपि निर्विशेषः वस्त्वंतरवत् । व्यत्वाद्वा सर्वं वस्तु स्वरूपैक्याद्वा वस्तुनः प
रिच्छेद्याभाव इति पक्षोऽनु सर्वप्रमाणविरुद्धो अनंतपदपूर्वापरश्रुतिविरुद्धश्च यद्यपि दिव्यात्मस्वरू
पाविशेषात् सर्वेषामाश्रयत्वं समानम् यद्यपि च विग्रहस्य गुणनियामकत्वानुकूलता मंतरंगत्वेन तथापि
स्वरूपवद्गुणानां स्वरूपनिखिलजगदाधारत्वेन तदनुरूपत्वात् तादृशस्वरूपप्रकाशकत्वात् सा
लंबनयोग्यविषयत्वेन मुमुक्षूणां शुभाश्रयः यत्ता स्वप्रधानदर्शयितृगुणोऽपि पूर्वविग्रहमाह ।
स्वाभिमतानुरूपेति निरवधिकानंदरूपस्य स्वस्वरूपस्याप्यभिमतमनुरूपं चादिव्यरूपस्य नित्य
निरवधिकानुकूलत्वमन्याभिमतत्वेन बाधते सर्वस्य सर्वदा विशिष्टैकानुकूलानुभवगोचरत्वे
न प्रमाणसिद्धत्वात् सा चापि रूपस्यान्तरणाभिमति बलस्वरूपानुकूलत्वबाधिका एवमप्यनादाव
प्यभिमतत्वाविरोधः अनिष्टावहशरीरादिमावर्तकैरप्राकृतत्वहेयत्वप्राप्यत्वादिभिरपि विग्र
हविरानुरूप्यं सर्वदोक्तप्रकारविशिष्टत्वमेकरूपत्वं नानारूपेष्वपि दिव्यवृत्तविग्र बाह्यविलक्षणेष्व
प्राकृतत्वशुभाश्रयत्वादिकं समस्ताशक्यपंक्तेता: समस्तशक्तिरूपाणां विवाहकत्वाल्लनाविवेस
मागत्यावतिष्ठते अर्चापि लौकिकी यासौ भगवदग्रपतनाभाविल्लनां मंत्रमंत्रेश्वरन्यासापि

त्ववरोधः इत्यधिकरणद्वयोक्तस्वरूपनिरूपकनिरूपितस्वरूपनिर्वाहद्वयं अर्जितं भवति अथवादिव्यप्र
त्यनीकं आश्रितानां पापाद्यपक्षयादेयनिवर्तकं तथास्ति लोके स्वसंकल्पात् एतदेतस्य सर्वस्य निरो
धः न च विरुद्धव्यपदेशानव्याप्तिः कल्पनास्वरूपमात्रेण हेयनिवर्तकत्वस्यानेनाकारात् अत्यन्तासंग
त् कल्याणैकतानत्वे आश्रितानां समस्तमंगलकल्याणैकाकारं आनन्दनिवर्तकं मिथः प्रापकं चेत्य।
र्थः स्वरूपनिर्देशे गतगुणाकरत्वमप्यत्रार्थसिद्धं फलमतउपपत्तेरित्यधिकरणार्थं सन्दर्शितः ।
माध्य त्रिविधानाचेतनानां चेतनानां च पराधीनत्वादसाम्यादेवंभूतं वस्त्वन्तरं नास्तीत्यभिप्रायेणाह ।
स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणेति एतेन ज्ञानभोगसाम्येऽपि सर्वप्रकारसाम्यनिषेधः सिद्धः नित्यं
विभुं सर्वगतं विश्वमेतत् पुरुष इत्यादिप्रसिद्धं त्रिविधपरिच्छेदराहित्यं द्योत्यते एवमानन्त अनन्ते
ति सर्वव्यापित्वाद्देशपरिच्छेदराहित्यं सर्वकालवर्तित्वात् कालपरिच्छेदाभावः सत्यज्ञानं परया
वा सर्वप्रकारित्वेन सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यार्हत्वात् वस्तुपरिच्छेदविरहः येनकेनापि प्राश
स्त्येन स्वस्मादुत्कर्षः केचिद्वस्तुनिरपरी[illegible]कृतत्वाभावात् चेतनाचेतनादीनां तु सतो
पि केचिदतिशयास्तु विभूतिगतास्तान् तदपि तस्यैवोत्कर्षः चितत्वादिभिः प्रत्युतलादिभिः अप

ज्ञितस्य यथोक्तं तं यथादर्शनं च समुत्थानुसंधेयत्वात् इत्थं चेश्वरापेक्षया न किंचिदपि प्रतिकू-
लं सर्वस्य तदनुकूलतयैव प्रमाणसिद्धत्वात् न स्वतुल्यप्रतिकूलसद्भावोऽप्यस्यापि स्वप्रतिकूलत्वे
शरीरादित्वतया समस्तारादित्वलोकिः एवं मुक्तनित्यापेक्षयापि न कस्यचित् प्रातिकूल्यं न मीश्वरे ज्ञासमा-
नमो[illegible]जत्वात् अचेतनापेक्षयानुप्रतिकूलानुकूलेक दाचिन्नस्तः अतएव तस्येदं पमुपादेयं च नास्ति
तस्य सावद्यत्वोक्तिः अचेतनविशेषप्रतिकूलस्वभावयोगितया तदुपेक्षा क्षेत्रज्ञानां तु स्वप्रतिकूलदुःख-
तत्कारणसंबंधात् सावद्यत्वं ईश्वरबुद्धिविशेषरूपस्य क्षेत्रज्ञकर्मसाध्यनिग्रहस्यापि कर्मवश्यगोचर-
तयातदोषत्व मेव ईश्वरस्य तत्वसौ प्रकाशनरूपतया गुणे एव एवं स्थिते दिव्यविग्रहस्य निरवद्यत्वोक्तिः
ईश्वरापेक्षया तदाश्रितापेक्षया च शरीरत्वाशंकितप्रतिकूलस्वभावराहित्यपरा निरतिशयत्वमौज्ज्वल्या-
दिषु सर्वैश्चनीयते तच्च तदपेक्षयोत्कर्षाभावात् अनुत्तमत्ववत् औज्ज्वल्यं आदित्यवर्णादि [illegible]
स्येत्यादि श्रुतं भास्वरतमत्वं सौंदर्यं अवयवशोभा येन साक्षान्मन्मथमन्मथ इत्युच्यते सर्वगंध इतिश्रु-
तिरनुकूलगंधविषयास्य चंदनादिचात्र कृतकरमित्यभिप्रायेण सौगंध्यशब्दः सौकुमार्यं मृदुत्वत्वं
पिपुष्पहासेन सद्गुणासनेमार्दवं यथोक्तं सुकुमारो महासत्वः लावितित्वं लावण्यं समुदायशोभा मधुरिमेति तेज

प्राकृतविग्रहेत्यादिभिरुच्यते परव्यूहादिविग्रहवत्तद्विग्रहानुप्रवेशादर्चापि प्राकृतप्रकाशक
शुद्धसत्त्वद्रव्यमयीत्यर्थः देवतिर्यङ्मनुष्यादिविचित्रावतारदशायामप्यादित्य[illegible]वर्णत
मसः परस्तादित्यादिप्रसिद्धस्य परमपदनिलयविग्रहस्य सन्निवेशैकरूप्यं चाविवक्षितं चित्त्वेन चो
दितस्याप्यचित्त्वलौकिकेतरसजातीयतया चिंतयितुमशक्यतामाह नेनत्यनित्यत्वादिसावयवत्वा
द्यनुमानानां धर्मिग्राहकबाधोभिप्रेतः दिव्यशब्दो द्युव्यतः सन्निवेशादिभिरप्राकृतत्वलक्षणपरो वा अप्राकृ
तस्यानवच्छिन्नत्वप्रकाशत्वपरो वा रूपविशेषे दिविसंस्थितं च नभस्तलसंघसंस्थानो देहोस्य परमात्मनः न त
स्य प्राकृतमांसमेदोस्थिसंभवेत्यादिभिः तपोक्तः अप्राकृतत्वं तस्य देहस्य पुरुषस्य रूपम प्राकृतेलो
के पीत महारजतं वासः सर्वे अप्राकृतरूपपरे चाहं अपूर्वे रूपसंस्थानमित्यादिप्रसिद्धनिरतिशयवै
चित्र्यवत्त्वं नित्यत्वमपि नित्यालिंगस्वभावसंसिद्धिः नित्यं नित्याकृतिधरमित्यादिभिरुक्तं तेन स्वभा
व्ययपरविग्रहस्य कल्पितत्वकृतकत्वादिपक्षाः अवतारविग्रहाणामपि सत्यानामेव तत्तद्विभागानु
पदिष्टा नेयांश्चैकमयीत्यर्थापसिद्धतां केचिदाहुः निरवद्यत्वं क्षेत्रज्ञशरीरवत्कर्मफलदुःखादहत्वा
देरभावात् दिव्यात्मस्वरूपे प्रक्रांत योगपुरुषापेक्षयाकर्मजोन वलेवन तत्स्वरूपमवद्यदिव्यविग्रहेना

ग.त्र.भा.
१६

ज्ञः सर्ववित् सर्वदर्शी स्वाधीनोऽनादिः सर्वेश्वरं सर्वदृगित्यादिभ्यः उक्तं च नारायणोपनिषदि: यो वेत्ति युगपत्सर्वं प्र
त्यक्षेण सदा स्वतः इति कर्ते समग्रसंसारक्षितसर्वस्य धारणसामर्थ्यरूपसेतुर्विधरणः यत्र विश्वमवलोक
नीडं तत्सवितुर्वरेण्यं ध्रुवमचलममृतं विष्णुसंज्ञं सर्वाधारं धाम [illegible] लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्व
रः परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वर इत्यादिसिद्धं ऐश्वर्यं रूपभूति सर्वेश्वरः सर्वेश्वरस्य कर्मेत्यादि
सूक्तं मन्यादितेऽलं सर्वनियन्तृत्वं प्रजः सर्वेश्वर इति च तन्नामपाठः वीर्यं सर्वोपादानत्वे सर्वधारणे सर्वनिय
मनेऽपि विकाररहितत्वं यथोक्तं विकारविरहितो वीर्यं प्रकृतित्वेन मे सदेत्यादि शक्तिः स्वेतरसर्वसामर्थ्यनिर्वा
हिकाजगत्प्रकृतिभावो मेयः साशक्तिरितीरिता इत्यादिषूक्ता सर्वोपायानात्मिका यद्वा यदन्यैरशक्यत्वादघ
टितमिव भाति तत् घटनसामर्थ्यरूपा तेजः स्वस्वाधीनसहकार्यनपेक्षत्वं तदुक्तं तेजस्त्वन्यानपेक्षेति स
हकार्यनपेक्षा मम सर्वविधो दिपा तेजः षड्गुणप्राद्धस्तमिमं तत्त्ववेदिन इति च न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्र
तारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ज्योतिष्मादिमं चन्द्रार्कादीन् कुरून् प्रभादयनुष्ठियेत्यादिनिदर्शितं ।
पराभिभवसामर्थ्यं तेजः केचित्तु चक्षते लोके कश्चित्वापाच वस्यायास्त्वविभूतिन जानाति जानन्त्र ।
पिनधारयति ज्ञात्वा धारयन्नपि न सर्वे यानि योऽक्रुश्चाक्रोतिधारणानि यमनाभ्यां ग्लानो नापि न तत्सहैस्य

15

कार्य

ये।२

र्दद्

राम
१६

स्वाङ्गविद्युल्लाभिर्मिंदुष्कलं चक्षुरानंदजननं लावण्यमिति कथ्यते इत्यादुः यौवनं इत्तनकालकृतलाव
ण्यं किं तु तादृशो विग्रहस्वभावः तद्यौवनस्य नित्यत्वात् अन्येषामपि पद्भियौवनकौमारानंतरभावि
त्वमुपलक्षणमात्रमेव युवतयैव केषांचिदुत्पत्तिश्रवणात् आदिशब्देन शुभाश्रयत्वादिप्रकरणोक्ता सा
र्वगुणसंग्रहः तत्र स्वात्मनेतृत्वं निधिशब्दः इत्याश्रयपरो निरतिशयभोग्यत्वव्यंजकश्च एवमुपकारक
त्वाद्यभिप्रायेण गुणेभ्यः पृथग्विग्रहस्तउक्तः अथेदृशविग्रहाभिर्व्याप्य पृथक् रूपिस्थतामाह स्वाभाविकेति
अत्र सर्वगुणकैदमत्रेराश्रितगोचरव्यापारभेदसाधारणैर्ज्ञानादिभिः परत्वमाश्रितरक्षणैकान्तैः सौशी
ल्यादिभिः सौलभ्यं च व्यज्यते स्वाभाविकशब्देन नित्यमनन्याधीनत्वं चात्र विवक्षितं तामपि नित्यमुक्तज्ञाना
दिभ्यो व्यवच्छेदः तद्बलादिभ्यो व्यवच्छेदस्त्वनवधिकातिशयत्वादपि अनवधिकातिशय शब्दः पूर्ववत्
परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेत्याम्नातं स्वाभाविकत्वपरत्वं च सर्वेषु गुणे
ष्वपोज्यमिति भावः संकर्षणादिव्यूहत्रयाभिव्यक्तिक्रमेण ज्ञानादिगुणद्वंद्वत्रिकोक्तिः प्रत्येकं च गुण
द्वंद्वेषु पौर्वापर्येहेतुर्भगवच्छास्त्रोक्तः यथा बलवीर्यैतथा तेजः इत्येतत् गुणत्रयं श्रीमान् चवक्ष्याभावरस्य
ज्ञानादेरूपसर्जनमिति ज्ञानं इत्यसर्वशास्त्रलोकस्यासर्वं वस्तुभासते इति साक्षात्काररूपं यः सर्व

स.प.
१७

क्वचिदेव स्वत्वं वा साध्यं कर्म कारयति त्वमित्याद्युक्ताद्योतिनीयत्वेन विरुध्येत सौम्यं जातिगुणवत्त्वादिनिसो
न्नतत्वानादरेण सर्वैराश्रयणीयत्वं यथा शबर्यापूजितः सम्यक् धन्योहमद्य चेति व्याहृत्यात्र माल्योपजीवितेत्या
दिश्रुतत्वादिसमानं दशस्वपि तेष्वित्यादि एतेन स्वतोपक्षतत्व माश्रितेषु यथा हे सादरसंभावनाकं सर्वेषामवरीतितत्वं
चसिद्धानि यथा कर्मफलदायिन ईश्वरस्याश्रयो पाधिकपक्षपातोपि समत्वाविरोधी कारुण्यं स्वनिर्दुःखस्व
प्रयोजनान्तरपरदुःखनिराकरणेच्छा परदुःखदुःखित्वादिकं तु नैतल्लक्षणं स्वमात्रेति व्याख्येयमसमेव प्रशान्तत्वं तु स्मा
पराधीनस्यापि शास्त्रसिद्धत्वात्तदविरोधेन कारुण्य एपनेतम्य लोकेपि तथैवमुत्पत्तेः माधुर्यं गौरव
दुरापायामपि स्वादुत्वं तच्च माधुर्यं परमनित्यादिषूक्तं वेषवतां जिघांसितानां सपदि छिन्नितापतारित्वेन रसा
वहत्वेवा येन शिशुपालस्य तादृशीं चरमनिरावार्य्यदशा अनन्यप्रेममनसा महितानां सजतद्राणोऽस्या घूक्ता
चवधो घोरागप्रदर्शनेपि सौम्यत्वमनेचेदिकुल्लांबुजपत्रनेत्रेत्यादिषु प्रसिद्धं गांभीर्यं मनोनुगमद्त्ववदान्यत्वादेराम्
लतो दुःखगाहत्वं स्माश्रितापराधेषु प्रतिकरणीतिनिक धीरादिषु च समतोपि स्वशांतत्वस्य गोपनेन दुर्गमत्वं वा नदमि
प्रायेणादिसर्वज्ञमाप्यविज्ञातत्वोक्तिः औदार्यं पात्रलाभ्यवदेयगौरवचानादृत्यदा यदि मानन्यायेन प्रस्तुपका
राधिनिरपेक्षं वितरणं रसिकत्वप्रतनत्वलाप्यहत्वं च स्थैर्यं बलवद्विरोधिनः सर्वान् स्वयमुदयानाद् चातुर्यं स्वरस
शौचेषु जनयत्प्रत्यपत्यपतदेत्यादिप्रसिद्धमतिः शाकासमनदोषगोपानादि सुयमचलक्रियत्वं येन विनीष्टा

राम
१७

२६

श्रीविष्णुसहस्रनामभाष्य

निर्हेतुः स्यात् तद्धेतुश्च पराधीनसहकारिसापेक्षः स्यादित्येवमसाविति च गुणक्रमोक्तितात्पर्यं अथ तत्वानंतगु
णः । ये त्वपि वज्रगन्तुः श्वान्यत्वतानि वेशिता प्रकृष्टविज्ञाननित्यायुक्तं थाजुस्यविततात्त्र पाम्राश्रितसंग्र
हणास्याकरणरक्षणयोर्विशेषतः उपयुक्ता गुणा उच्यन्ते तत्र सौशील्यं शोभनशीलत्वं तच्चात्रातिमहतो महतो मन्द
तद्विहीनेषु गुणेषु गोपालादिष्वपि सर्वोच्चप्रशामनतानत्यप्रयोजननीरन्ध्रसंश्लेषस्वभावत्वं यथोक्तं गु
हेन सङ्कलितो रामो [illegible] शृङ्गबेरपुरे जात इत्यादि वात्सल्यं शरणागतवत्सल इत्यादिमिश्रैतास्वरक्षी
यतयाश्रिमतेषु दोषतिरस्कारिणी प्रीतिः दोषाणामपि गुणत्वेन दर्शनमिति तत्त्वनिवादः सामान्यमतवात्सल्यकथने
नदमाणु तामवति अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः अपि
पापेष्वधिकृतानामहक्का पाण्डुनन्दन मुच्यन्ते पातकैः सर्वैः गुणापत्रमिवामसेतिच अथ नार्दवं तद्विनाकेक
यीपुत्रमित्यादिवादिनेष्वाश्रितविरक्तानमतयास्तुप्रवेशापराधेषु शासनोन्मुखस्यापितामप्रशानत्वं वायथा
हं सामोपदिलपावाचारः सामिपरिवर्जयन्निति आर्जवं ऋजुबुद्धितया सर्वेषामुपचक्रमस्या
दिषु क्रमनोवाक्काया व्यापाराणामित्थं संवादितं तेन संज्ञितेषुविप्रलिप्सानुदयः सौहार्दं सुहृदं सर्वभूतानां
उररतापृतिजर्गतपार्थसंसाघनाधव इत्यादिप्रसिद्धं सामान्यतो विशेषतश्च हितैषित्वं तच्च विषयभेदात्

गघ. १८

ति स्वकृतमजानतीति कृतमित्युपकारः कृतज्ञादिशब्दे तथा हि एषः तद्वत्त्वेऽकृतित्वेऽनुपकर्तृत्वमित्यर्थः
यद्वा स्वमिथ्याचलेकापामित्याद्युक्तमार्गेण कार्यपूरणेन कृतकृत्यत्वे कर्तृत्वम् शेषरदितेष्युक्त
तिशब्दप्रयोगात् तुमे पार्थामिति कर्तव्यमित्याद्युक्तं विहितानुष्ठानेनेरपेक्षोऽधर्मप्रवर्तनार्थं नु वा
न वलेवाविवक्षितं तेनापि परोपकारार्थमेव प्रवृत्तं तत्त्वमुक्तम् वनितेच्छ यतेचन कर्मण्यावकृते
नाकृतीयानीति तथाऽकृतत्वं तत्र सत्वसाधनाकृतेराह यानीह वासाधनाकृतीयानीति अथवा
स्वादि कर्मणीत्यर्थः कृतकं तत्त्वं त्वनोपकान्तमाश्रितानामपकृतिं तत्सर्वं पूर्वमेवाने न प्रयोजकत्वकृतो

७ पृथ्व्यामित्यर्थः स्वेन कृतं परोपकारं प्रतिस्वस्यैशोधित्वेनाकृतित्वे कृतज्ञता परेषां स्यानुकूलत्वेले
शास्य पश्चात्तेरनेनापकारं रोऽपि स्वयं चानेत प्रत्युपकारकरणे पक्षतं प्रत्युपकारं यतदनुबोधिप
यं तत्संरक्षणायत स्वेनाऽनुदर्शने यथोक्तेन स्मरणापकाराणां शतमप्यात्मवत्तया कथंचिदुप
कारेण कृतेनैकेन तुष्यति गोविंदेतिपदाकेदत् तदंघ्रि मुद्दिश्येत्याह्निक स्वेन संश्रितानामपकारा
देव संभवेऽपि स्मितेषि एः शिक्षामात्रप्रवृत्तत्वेऽसिध्यति अथवाऽस्यार्थि बुनि यमांतरानुसारेण
स्व कृतं नादात्म्यकं प्रत्याख्यानं नमकृत्यवज्ञानातीतिकृतज्ञः यद्वा कृतं स्मरसायाचतस्य स्य

नास. १८

सुमुखादिषु विरु॰ ॥ क्ता नयमनुकूलयति शुनाम्नयाकारप्रदर्शनात् प्रयत्नोपायैर्विषयवैराग्यादिकं च जनयति स्थैर्य श्रारणागतसंत्यक्ते दोषप्रदर्शिकैरंत रंगैरकंपनीयत्वं तथा चाह जितनाचेन संप्राप्तेन त्यजेयंकं पचनेत्यादि धैर्य आपद्यपि जीवितं जह्यामित्यादि क्ष्लो॰ मत्प्रतानभिमत दोषगप्रसंगे व्यभनग प्रतिज्ञात्वं भीष्माद्या श्रितप्रतिज्ञारक्षणपरत्वं प्रतिज्ञाने गोपिताद्दश प्रतिज्ञा सिद्ध अतस्य वननमे मोघं वचो भवेदित्यादि भिरविरोधः अल्पयेनवा स्थैर्य व्याख्यातव्यं स्नत्किंतोपनते पि वललवति स्थातिपके तावज्ज दृढचित्तत्वंवा धैर्यं प॰ ॥ ह्मा द्दु: कपोलेजानक्या इत्याजीवत्यपि मताचलेरावेण गजरे ज्यलेविते विनीयं ग नभूषि चतालीना वदर्शितो यमताशुग: वीर्यं असत्यस्यापि मे मेपि परवलेस्वव लेड्वनिर्भयप्रवेश सामर्थ्यं यथाजनस्थानखुद्द लवलनिरस नादिषु पराक्रम: प्रविश्यापर सेनो छिन्नभिन्न शरैर्द ह्यमित्याद्युक्तो व्यापर: अभिजेताप्र हर्ता चेत्युक्ताविमो होगुणाववाश्रितविरोधिभं गामर्षौ धैर्यादयः त्रयो वा अभीष्टप्रापना र्थोगुणानाह स त्यकाम सत्यसंकल्पेति लोकशेषीभावप्रधानोकर्मिधारंय॰ पक्षे तोपि वाकाम: स्वेन स्वाश्रितेष्व भोग्या विभूतय: ते च सत्या नित्याः इत्यर्थः स्तुति श्रुतिकामत्वं श्रुति तत्तेऽत्र लब्धनेरर्थः कायुनरुक्ति:म्मानावि विलक्षिलसत्यसंकल्पत्वं स्वावतारा द्यपूर्वेलोग्गानरस्त यौजने आपारमोक्षप्रदानादिषु चानोघसंकल्पत्वं तेनतत्संकल्पादपि मतलाभेति: संशयत्वं स्यात् उक्त: य्युकवर्गाद ध्यिकोपकार॰ कं गुण द्वय माह कृ

रा.ग.
२५

परस्मिन् तथा च प्रभुत्वपरः नित्यनिरवद्यत्वाभ्यां प्राकृतभूषणव्यावृत्तिः स्वस्वत्वाभरणैर्यत्कि
मितिनित्यत्वं रूपप्रतिपाद्यते सर्वदा निरवद्यत्वेन वाक दाचित्त्वावद्याशंकानुदयः सर्वगंधस्या
पि दिव्यरूपस्यामोदातिशयहेतुतया निरतिशयसुगंधत्वं अनभिमतकरणाद्यभावात् निरतिश
यसुखस्पर्शत्वं सूर्यादितेजोभिभावकदिव्यविग्रहतेजसाप्यनभिभूतत्वं निरतिशयोज्ज्वलत्वं
किरीटकामुकुटस्य मध्याह्नस्यार्कवद्धिपत्यसूचनार्थं किरीटशब्देन मुकुटविशेषणं धारकमुकुटधर्मे
देनत्रिमुकुटद्वैविध्यं शिल्पशास्त्रादिसिद्धं यथा नाकुंडलीनामुकुटीतिप्रयोगाच्चिरोभूषणमा
त्रे मुकुटशब्दः अथवा किरीटस्योर्ध्वभागो मुकुटशब्देनेच्यते मकरसंनिवेशकुंडले मकरकुंडले
अविकलक्षणाद्यस्यापि श्रीवत्सस्य भूषणसमानतया भूषणत्वोक्तिः तादृशपदकसंस्थानयो
गात्कंठभूषणादेवनाद्यानेतदभिव्यक्तिः मुक्ताहारादामानि एकावलीत्रिसरादीनि पीतांबरस्य भूष
णत्वोक्तिः शोभातिशयहेतुत्वमतस्वत्वाद्यभिप्रायः तथा स्वनशीघ्रयः संकाशः पीतवासा जनार्दनः
अभ्राजतसभामध्ये हेमनीलोपचितोमणिरिति आदिशब्देन चरणत्तलवज्रांगुलीयकादिसंग्रहः
उक्तगुणोत्कर्षहेतुत्वमतद्भ्यश्च वैलक्षण्यज्ञापनाय भूषणपृथग्योर्दिव्यशब्दः एवमाश्रितानामि

18

राम
१५

वचनेन समस्तं मयेति इदं च प्राप्तावसरे मंतव्ये नापि क्लिन्नुपूरणी यस्मात् आदिशब्दे नानर्थ शे
स्यमनुक्तेप इत्यादि प्रसिद्ध सर्वगुणसंग्रहः असंख्येयशब्दो यथा रत्नानि जलधेरसंख्येयपा
निपुत्रकः लुप्याद्गुणाद्यादिवस्यात्वसंख्येयाति चक्रिणः इत्यादि स्मारकः आश्रितविशेषे निरस
५।४ नार्थत पाद्यौदेर पिकल्याणशब्देन संग्रहः चतुर्मुखायुपादिकोटिवक्रो वर्षायुते पस्यगुणानश
क्याइत्यादि प्रसिद्ध्यापरिच्छेद्यगुणानि तांतापत्रयप्रशमनत्वे दुरवगाहनत्वं च मानति गुणगणेन
घमत्तार्णवेति एकैकगुणस्यावांतरानेकगुणवत्त्वगणगुणेने तमजाते गुणगणार्णवो तिमत्वं च
वनक्रियाः जलप्रवाहाः तेषां समस्तार्णवेऽवायमेकाश्रयमुक्तः इति भावः अत्र यस्त्वरूपस्य विग्र
हवद्गुणवत्त्व विग्रहस्य शोभातिशयहेतुभूतानि भूषणान्युच्यंते स्वोचितेति उक्तस्वरूपरूप
गुणगणवतः स्वरूपानुरूपत्वे किरीटादिनैदयत तत्स्वरूपोपादानसिद्धत्वादाद्यपत्व
स्य पृथक् उक्तेश्चात्र विविधविचित्रशब्दो हि मरकतमुक्तादिमयत्वे नतत्तदवांतरशिल्प
विशेषैश्च प्रत्येकवेषसंभूतः अनंतशब्दस्यार्थविशेषकसंख्येयत्वविवक्षायाम

रा॰घ॰भा॰
२०

दत्वानुकूलतमस्वभावत्वात् मुमुक्षुभिर्यथाविज्ञातविशेषस्तथा भोगोपयोगित्वात् निरतिशयकल्याणत्वं ।
मत्वा एवंविधगुणगणयुधादिविशिष्टस्थानिस्पृहिकभोगस्थानत्वं प्रधानतोक्तत्वेनावस्थितादेवीः प्रति
श्रुपादयतश्रुथमेभारवेयेप्राप्यप्राप्यकादिशोनेत्यान्वितत्वेननिर्दिष्टं श्रियमादरातिशयादुक्तप्रकार
विशिष्टत्वेप्रमाणदर्शयितनायएवंवस्तुनराद स्वामि मतेति श्रियावत्रमइति विज्ञदेनित्यानुकूल
त्वतइत्यादिप्रसिद्धमावः श्रियोप्यसोनित्यनिरतिशयभोग्यइतिदर्शितस्यात् श्रीवल्लभायस्येतिविग्र
हेतुप्रियत्वं। पतमयानिवेदितेनमप्रत्याख्यातीतिफलति ईदृशं चाभिमतत्वेनजीवे पुरुषाणामपिविना
तामस्तितेतद्गणं नत्वेहंतत्वाविनाशीलांजीवेपिकथंचन कश्चिन्नतत्क्रेमसमानवर्णे कुशलीयदिका
कुत्स्थःसत्कृतेकाकमात्रेतु यदिरामःसमुपांते दुष्करकृतेरामःइत्यादिभिस्तात्पर्ये द्रष्टव्यानुज्ञाते नि
त्यनियतप्राधान्यतारतम्यक्रमेण श्रियासहैकासनस्थे देवोतस्याधारोकाशनयावदर्शयति स्वयंभूतेति
नवाक्ःदेवित्वामनुनीलयास हमस्तीदिव्यांसहस्रांतथेति उपदिश्यमानधर्मदाराइतिनिर्दिश्यमान
धर्मदारस्यस्वतःपूर्वे पृथ्व्या विरोधेनसामान्यमवस्थाप्य परस्परमपिदेवीत्रयसंबंधः प्रमाणसंमतः प।
योगंवलपोष्करे देवोवैकुंठनाथस्तत्र्यनेतासनसंस्थितः सेव्यस्त्रीभिः मिनीलाभिःप्राङ्मुखो भीषे सत्या

राम
२०

19

नुभवार्थानिमवर्णानुक्तानि तदनुभवतद्वर्णायोरूपयुक्तानि दिव्यायुधानामाह स्वानुरूपेति पूर्वोक्त
विग्रहादिविशिष्टरूपेक्षयाशयः तत्र तदनुरूपरूपध्येयचिंतनमाह सर्वेषामायुधानां सर्वायुध कार्यशक्त
त्वादचिंत्यशक्तित्वोक्तिः कठोरत्वकंकुठत्वादिकार्यसाम्यशीलवसुधानलभेदनमेके नानिशरेणाकृतमुख्य
ते विभेदचयुनत्वालानसत्वायत्तत्वं तन्किंस्यत्यादिभिः एवं नित्यसहितसमाविष्टतयातदिच्छानुगुणवि
चित्रकार्यसामर्थ्यमितिविवक्षितं उक्तं चोत्तररामायणे शरानानाविधाश्चापि धनुरायतविग्रहं
म्नन्वगच्छत्काकुत्स्थं सर्वे पुरुषविग्रहा इति चक्रस्यहेतिराजत्वापि रक्षस्य पूर्वोक्तिः सर्वशक्तेर्भगव
तोमोक्षप्रदानशक्तिस्वचक्रतयाभ्यर्हितत्वाभिप्रायं यथोक्तं परमसंहितायां सर्वबीजतयापञ्च
क्रं स्थितिनिबंधनं गदासंसारबीजं तु शंखं मुक्तिनिबंधनमिति एवमन्यत्रापि अत्र पंचानां केवलोक्तिः
प्रधानत्वात् [illegible] पञ्चायुधानि पंचभूतशक्तिरूपाणीति भारते प्रोक्तं अस्त्रभूषणाध्याये बुद्ध्यनुमतमय
दितत्त्वरूपाणीति तद्रूपपर्यंतत्वं भेदादविरोधेन नेयं अविशेषेण तत्कलमुसलादिसंग्रहः सहस्राणि
जविस्वरूपादिविग्रहेष्वायुधानामसंख्येयत्वं अनेकादिव्यायुधान्येकोद्यतायुध इत्यादिभिः
सूचितं नित्यनिरवद्यत्वं पूर्ववत् अमलत्वं तथोक्तं कल्याणासरणकोपायवपि निविशेषशोभातिशयहेतुत्वा

ग० घ० भा०
२१

रतोपि सूरिभिर्विशेषितस्तदुक्तं नस दा सर्वज्ञत्व लक्षणेन नित्यत्वेन नमुक्तस्याहृतिः नित्यनिरवद्यतया
वा निरवद्यत्व दुःखादिदोषसंसर्गरहितत्वं यथोक्तं हृताखिलक्लेशमलैः स्वभावतः इति ज्ञाना
दिविशेषणेन वा नित्यत्वेन मुक्तस्याहृतिः नित्यनिरवद्यत्वेनैकं कर्म स्वाधीन स्वार्थकर्तृत्वमीशत्वं।
नमरादित्यसिद्धिः ज्ञानस्य निरतिशयत्वमीश्वरज्ञानत्वं सर्वविषयत्वं क्रियाश्वर्यस्य निरतिश
यत्वं कैंकर्यमात्रस्यापि सर्वविषयत्वेन तु परवत्संशरीरत्वादिप्रसंगः अत एव शक्तानामपि जगद्व्या
पारे तु उदासीनत्वमित्यापातास्तिकपक्षोपि निरस्तः प्रहैणाद्येन क्रियायाः पृथगिति दृष्टत्वादत्र क्रि
याविषयमैश्वर्यमितिवा योग्यं तदपेक्षापरार्थपराधीनेन च अदिशब्देन कैंकर्याद्गुणान्वलवीर्या
दिनः एतैः सेवाविशेषनिपतनात् सुखानां वांतरेष्टापि वे चित्र्यमभिप्रायेण नेतद्गुणांशब्दः शेषा
नो विशेषाः तथा सन्नासीनमित्यादिश्लोके शुद्धसत्त्वाः आसनवाहनसेनेशद्वारपालादिभेदेन।
नानाविधत्वं अनेनतत्वमित्यक्ते तेषामप्यार्थे मन्त्रः पुरः स्वामिसेवाविशेषार्थी अग्रगोदोस्यमुपा
गतइतिन्यायेनस्वामिविग्रहगुणान्यपि कैंकर्येप्रार्थनपरि वारि चरणयुगलेति एवं नित्यविग्रह
दियुक्तस्य नित्यस्य सूरिसेव्यस्य स्वामिप्रेमाह परमित्ति परमयोगिवाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वभावेतिसंख

दृ ति

ग० रा० ५

राम
२१

रिवृन्दैः शंखचक्रधरो नित्यं जानुन्यस्तैकहस्तवान् अभयप्रदहस्तश्चानीलजीमूतसन्निभः ध्या-
तव्यो नित्यं लोकस्य भुक्तिमुक्तिफलप्रद इति नित्ययोगे योक्ते ध्याने तु नागभोगे विन्यस्तवामभु-
जमित्येतत्संस्थितां नरसिंहं ले स्वतेन वर्णानुजादि विप्रनिपत्तिरपि निरस्ता प्रचिन्त्यशक्तेरीश्वरस्य
स्वच्छन्दवृत्तिः परमभक्तितत्त्वपीपितत्वेत्यतिपल्यर्थं तत्संस्थितोऽक्षोल्कर्षविशेषाः नान्यो न्यथाभि- ५४
र्हिति यथा नरसिंहरूपे सप्रतिभेदाः यथा च कृष्णरूपाण्येकैस्याता नीत्युच्यते एवं परव्यूहादि
ष्वपि यथावदेशं सर्वस्य सत्यत्वं गीयते पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः इति क्वचि दल्लभ
तया क्वचिन्नायकतया च निर्देशस्य तत्तद्देव्यनुगुणतात्पर्यं गम्यते एवं देवीषर्यैतेरामेडितातिशयस्य
शयस्य परमभोग्यस्याप्येपर्चेद्रिकालत्वमुदास्यायनित्यभोक्तृवर्गमाह स्वच्छन्देति सूरयो हि स्वा-
म्यभिमते स्वरूपे साक्षात्कृत्य मात्मीयं सर्वं तद्योग्यं निपुञ्ज्यत मनुवर्तन्त इति ज्ञापनाय स्वच्छन्दा
नुवृत्तीत्युक्तं स्वशब्दः पूर्वोत्तरवदीश्वरविषयः स्थितिस्सिद्धस्वरूपस्य सर्वकालानुवृत्तिः प्रवृत्तिर-
पस्य सर्वकालानुवृत्तिः प्रवृत्तिरेवां कैंकर्यरूपो व्यापारः स्वरूपादीनां भेदस्सत्यतिवोग्यपेक्ष
याविलक्षणं एवं विचाराहेतुभूतत्वप्रकारः शोभेत्यादि व्याख्यातं स्वरूपनित्यत्वे सर्वेषां साधा-

ग.घ.भा.
२२

वतेर मार्गाणिकामचारि गीविमानानि सभा ... स्त येनुवक्रमरघ तेदेव निरपास्तानस्थानस्यपरमात्मनः
इति स्थानलोके वलतां प्राप्तो यत्र गत्वा न शोचति इत्यादेः परमेस्थाने निरपास्ते चेतना हृष्टा इति च कुंठि गतिप्र
तिघात इति धातुः गतिरवगतिर्ज्ञानं ज्ञानप्रतिघातक कर्म प्रसंगरहितानि लक्षरयो विकुंठाः तैः संवे
धाद्यत्र वैकुंठ शार्ङ्गं प्राकृतस्थानपरः विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः सोध्वनः पारमाप्नोति
तद्विष्णोः परमं पदमित्यादिभिः तल्लिङ्गैः स्वत्राद्विषय्यतिरेक विभक्तिस्वारस्यावाचात्परमेव्योमनित्या
दिभिरेकार्थ्यात्परमशब्दोनपरमात्म स्वरूपपरः नाकस्य पृष्ठे मारुह्य गत्वा तल्लोकं तां दिव्यं
स्थानमजरं चाप्रमेयं एकोति नेदस्यार भूते वातत्परमे स्थानेपृष्ठे पश्यतिसूरय इत्यादिभिः स्थानवि
शेषस्यैवोक्तेः न चैतेषामंशानवर्तिभगवल्लोकविषयत्वं तद्वर्तिनां सर्वेषामुत्पत्तिनाशश्रवणात्
इतस्य च नित्यत्वाद ... अनुवादलोपनिषद्विप्रलय ... नेतरत्वोक्तेः गृहेऽभित्वात योऽज इत्यादिभि
रेडवर्दिभिर्तलकचनाच्च तथापि त्रिगुणांतमोऽस्त्विति चेन्न तत्र तमसस्तत्प्रादर्वाचो मुख्यालोपनिषद्विप्रल
यप्रतिपादनात् मुक्तगतो शीर्षकपाल प्रभृति तमःपर्यंतत्वभेदेन गंतव्यादिव्यदेशाभिधानात् स्वादि
त्यवर्णं तमसः परस्तात् तमसः परमो धाता शंखचक्रगदाधर इत्यादेश्च नायहृस्वरः नायनाग्रयो
चोपतानाये स्वपीशीति नाये ... श्रुत्यर्थत्व सूचनात् तस्मिन् दिव्यदेशे तगवतः स्वर्यस्य नायपन्हो

५४२

राम
२२

ध्येते केचिद्याचक्षते सदा पूर्वोक्तानां सर्वेषां परत्वसौलभ्योपयोगित्वज्ञापनात् तदुभयस्वरूपस्वभावश
ब्दाभ्यां विवक्षिते स्वरूपनिरूपकं निरूपितस्वरूपविषयकं चेति धर्मवर्गद्वयं वा एवं सति पूर्वोक्तमेव मुख्या
तरेणास्त्र नवसरे नियमितं स्यात् इत्योप्यनुक्तपरमव्योमप्रकर्षकथने तथा च तद्विशेषणतयैव सम
स्यतत्वेन श्रीवैकुण्ठगद्येप्युपन्यस्तं परमयोगिनः साक्षात्कृतपरब्रह्मस्वरूपाः श्वेतद्वीपवासिनः येतु
मुक्ताः भवन्तीति नरानन्तरसत्तमः तेषां लक्षणमेतत् । एतेन श्वेतद्वीपनिवासिना मितिहि स्मर्यते परव्यो
म्नः स्वरूपं शुद्धसत्त्वमयं तमसः परस्यापि परमव्योमस्वरूपस्यापरिच्छेद्यत्वम् अर्चिरादिना गन्तव्यस्याप्य
नन्तत्वमात्रो भोग्यत्वमत्वादिरूपः विविधशब्दो भोग्यभूमिति स्कन्तिष्ठत्वेनेति तव्यः भोग्यमप्राकृतं तत्सामग्र्यं
२५ शब्दादितदुपस्थापकतया स्वीकृतानि भोगोपकरणानि भोगस्थानानि क्रीडापर्वतादीनि स्वरूपगुण
संस्थानादिवैचित्र्यातिशयेन नित्यमपूर्ववदनुभाव्यतया नेतारोऽपरोक्षत्वं प्रत्येकं मत्तद्भिरसंख्यातैरप्सर
सां शत्रुणा मुद्रासनादिभिः योगादने तमस्ताविभव लं पर्यङ्कवीथ्यादि बुद्धिविचित्रनदी द्भदवाप्या
दिविशिष्टं मुक्तानां स्थानमुपदिश्यते सन्ततसर्वतो विमितेष्टव्ये यत्रर्षयो देवा महिदेवप्रासेऽइति चतल
वकाराश्चाधीयते पूर्वोक्तापरिच्छिन्नत्वहेतुः अनन्तपरिमाणत्वं अनित्यस्ताव स्थानान्तरस्य व्यवच्छेदार्थः नि
७ रवद्यत्वोक्तिः तत्र ये चोपनिषद्युक्तिपाथा भूतानां तत्सेवात्वं स्थानगुणैः सर्वैः सर्वातिशयत्वं यथोक्तमन्तामार

त्वममराः इत्यादिप्रमाणाक्षरकालत्वादिमुक्तालावच्छेदेषु कालात्मकत्वे तेषां जगच्छेदेन नश्वरत्वमसमुद
स्मिन्भविष्यतीत्यादिरूपेण जगद्विशेषणकालत्वप्रतीत्यनुसारात् अस्यास्यापि कालस्य लीलाविभूतिमा
त्रेयत्वना कालस्य पचनेनत्र [illegible] नकालस्तत्रवै प्रभुः कालो मृत्युर्हृदादिमय स्वकालीनयति
मृतेः परिणामहेतुरिति नित्यविभूतेरकालकल्यत्वज्ञापनार्थं तत्रवैकुण्ठेतदनित्यसत्त्वेपिली
लाविभूतिवत् कालनियमो नास्तीति विशेषः भोग्यप्रभृतिसर्वविभूत्येक विविधं तत्तदवांतरविशे
षविचित्रतया विचित्रत्वोक्तिः स्रग्धरयेत याजगदेतत्सदाश्रयरूपं [illegible] इति उच्यते ए
कैकवर्गव्यक्तीनामसंख्यातत्वात् अनंतत्वं भोग्यभोगोपकरणादीनि पूर्ववत् प्राकृतत्वादिभिरि
त्विशेषः भोगस्थानत्रसुखदुःखानुभवात्मकः महदादीन्यनन्तब्रह्माण्डानि चसंगच्छन्ता निखिलश
ब्देन कतिपयजगत्कारणविशिष्टत्वादिव्याहृतिसिद्धिः निखिलजगदुदयादेरेकैकस्येव बहुलत्वल
क्षणत्वे सत्यपि व्यक्षितत्वाद्विरीत्या संभवतीति भिन्नकर्तृकत्वशंकां निरसितुमित्यत्रितयोक्तिः ।
जगत्त्रिणानामुदयविभवलयानां परमपुरुषलीलात्वोक्तिः सर्वशरीरतयात्मत्वाद्विशिष्टरूपेणातत्त
दवस्थाभवतीत्युपादानत्वस्य च तार्थपरिपूर्णतया प्रयोजननिरपेक्षस्य कथं जगद्व्यापारा इति
शंकानिरासाय लीलाशब्दः क्रीडतो बालकस्येव क्रीडा हरेरिदं सर्वं हरेर्विहरसि क्रीडां कर्तुं

तुमशक्यमितिभावः एवं नित्यविभूतियोगउक्तः अथ तत्सृष्टिं द्विलीलाविभूतियोगं वदन् योगस्ता
गोविद धातिपूर्वं नित्यादिप्रसिद्धस्य मुमुक्षुसमाश्रयणीयस्य पतेर्वाङ्मानिमनानिजायन्तेजन्माद्यस्यय
तइत्यायुक्तं लक्षणमयात् स्वसंकल्पेति व ज्ञानामीश्वराभिनिमत्तपरिज्ञानेनप्रायशः प्रवृत्तिरिति
ज्ञापयितुमचित्समभिव्याहारेण सर्वविद्वित्साधारणसंकल्पानुविधायित्वमुक्तं प्रकृत्यादीनां स्वरू
पस्थितेरीश्वरनित्येच्छाधीनत्वेन नित्यत्वसिद्धत्वमित्यभिप्रेतं प्रवृत्तिप्रवृत्तिसंकल्पजन्यत्वे प्रकृतिः स्वरूप
त्रैगुण्येननिरूप्य संसारिपुरुषस्य तु संकुचितज्ञानत्वेन कालस्य तु कलामुहूर्तादिमयत्वेन त्रयाणां स्थि
तिः [blotted] पूर्ववत् प्रवृत्तिर्व्यापारः अत्र प्रकृतिग्रहणं प्राकृतानामप्युपलक्षणं तेनना
रायणशब्देन नराज्जातानि तत्त्वानीत्यादिनिरुक्तिः एतच्चात्र प्रकृत्यात्मकजगद्गुणात्मककार्यतत्त्वसंग्रहः
लीलाविभूतेरशेषत्वान्यशेषत्वं [illegible] तदपनोदनाय स्वभावत्वमुक्तं ।
शेषत्वस्य शरीरलक्षणत्वसिद्धेर्या सत्तात्मकत्वमिदं विवक्षितं तथा निरुपाधिकाशेषत्वराहित्यं
चात्रशरीरस्वभावे व्याधेयत्वादिबुद्धिपूर्वसंकल्पानुविधायित्वेनानियाम्यत्वशावं शेषत्वमप्यभिप्रे
तं प्रकृत्यात्मकत्वे भोग्यभोगोपकरणत्वे पुरुषविभागरूपतयापुरुषात्मके भोक्तृवर्गे अत्रभो
क्तृत्वं कर्मोपाधिकं परमपदे तु निरुपाधिकभोक्तृता सा नास्यप्यनुक्तिः स्वातन्त्र्यानास्वाधीनस्वार्थभोक्तृ

स्वापारलीलायां स्वबलस्मात्मनः स्वामित्वमभिप्रेत्याह श्रीमन्निति । विभूतीनामाधेयत्वादिनियमेन शरीरत्वं
स्वेजयितु नारायणेति नित्यविभूतियोगं शुद्धसत्त्वमयानां उपादानत्वं च प्रभूतोपकारकत्व[illegible]ज्ञापनाय वि
शेषतः सूचयति वैकुण्ठनाथेति इदं स्वबुद्धिविषयं अनन्तानुनत्वं साक्षात्कारप्रतिस्थानकदेशादिसंबन्धी
यं वैकुण्ठं उपेक्षितमिति स्वार्थं सर्वैरपि याचनीयत्वप्रदानाधारभीप्सरस्यनाथः स्वतन्त्रत्वकामित्वाधिप
दायकं प्राप्यप्रकारनिष्ठकं श्रीयमिति पक्षमपि प्रपत्तिक्रमः सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह [illegible]विपुलेण
विपश्चितेति कामशब्दादितानां गुणानां नामपि प्राप्यत्वं किमभिप्रेत्याह सत्यामेमिति प्राप्या
नुप्रविष्ट[illegible]विग्रहविभूति इत्ययोगोऽपि केचित्सत्यकामशब्दप्रमाणयति यद्वा मुमुक्षूणां
भोक्तव्यस्येव भोगस्य चोपकरणतया निमितां पदार्थोऽस्यास्तीति भावः प्राप्तिदशायां विभूतिद्वये
व्यपूर्वानं तमोगस्य स्वत्वमाह सत्यसंकल्पेति प्रकृष्टभोग्यतयापि निरतिशयहृद्यत्वमाह प
रब्रह्मभूतेति ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीत्यादिभिर्जीवयत्ति शंकापरिहरन्नेव स्वमुक्तविलक्षणत
या कैंकर्योद्देश्यत्वसंभवमाह पुरुषोत्तमेति । कैंकर्यस्यानोपकरणादिसम्भवित्वमा
ह महाविभूतइति सपत्नीकस्य कैंकर्योद्देश्यत्वं स्ववयति श्रीमन्निति संबन्धगुणावि
भूतिव्यापारैः सर्वैरपि भोग्यत्वातिशयं प्रकाशयितुमाह नारायणेति सूरिसेव्यविग्र

23

केदुकैरिव जंतुभिः लोकवत्तु लीलाकैवल्यमित्याधिकरणसिद्धेः लीलायाः प्रयोजनवत्तोपपादनसमनु
स्यकामत्वे सर्वज्ञाविरुद्धत्वं एवं नारायणशब्दोक्तशरण्यप्रपाप्यासक्तिसंबोधितत्वं स्तुत्य सत्यकामित्यादिः
पूर्वापरपुनरुक्तिपरिहाराय प्रयुक्तो वार्थे विदं समासार्थकत्व मात्रिकी क्रियते इति केचित् व्याचख्युः न
तच्चतु एतस्मात् समासाच्छब्द सत्यकामादिशब्दानां कर्मधारय समासात्वं कल्प्यं परत्र लक्षणं तेपि तत्र तु
लक्षणामात्रे समासाः अन्यथापि नामत्वकल्पने गौरवं स्यात् अत्र परशब्दे न विशेषणत्वमौपचारिक
प्रयोगव्यवच्छेदार्थं सत्यकामसत्यसंकल्प शब्दोपदर्शितविशेषणमात्रपरत्वयोक्तौ इत्यनुसन्धानेनाय
याम्युक्तितत्तद्विशिष्टविषयाविति विशेषः लीलापदस्य चिमूर्तं जगन्निमित्तमपि सत्यसंकल्पत्वेन स्या
पितं जगदुदयादि लीलात्वघोतिनमुपादानत्वं तु परब्रह्मत्वत्यनेनामित्युक्तं सत्वं स्वलिंगवद् ब्रह्मतत्त्व।
लानित्याद्यनुसारात् एवमभेदश्रुतिबलादुपादानापि मतस्याव्युत्पत्त्या स्वरूपपरिणामपक्षेण केचिदवि
कृतसर्वदोषाल्पयमाशंक्य निलत्परिहाराय स्वरूपमेवाग्नितेजस्त्वपर्यंमात्र पुरुषोत्तमेति एवं च मयादि
विभक्तिव्यपि समासोऽग्रस्या नन्वेवं भेदाभेदश्रुत्योर्विरोधादन्यतरबाधः स्यादित्यत्र एकश्रुतिस्म
तिसिद्ध माद्यमतविभूतेइति विष्णुनिशब्दोनि पंचव्यापारः पदंइमितिश्लोकार्थेइत्यनुसंधेयः शरीरत
यैविभूतित्वाद चत्वपत्नेद पिसामानाधिकरण्यंमुख्यमितिमात्रः एवं सर्वविलक्षणस्य सर्वनियंतुर्जग

गु.
२५

उक्ताज्ञानुक्ताज्ञाकारास्तु स्वाद् शान्तिः पदे निःक्षस्य गुरुनुसंधीयते तत्र स्वापराधस्तु निकर्षस्य हेयत्वं वधस्व
रक्षणेपि सर्वादादिदोषपरिहारोय युक्तानां गुणविशेषाणां प्रकर्षः प्रयमस्तु च्यते स्वपारेति कारुण्यस्या
पारत्वमवश्यं दंडनीयेष्वस्म दृष्टो स्वविषयप्रवृत्तेः यथा वथार्हम पिकानुतस्य कृपया पर्यपालयतीति स्व
नाप्युक्तं मत्कृते स्व रक्षेशानतः ततपूतोऽभविष्यसीति गज्ञानुजानामिरनादि तस्त्वमित्यादिच न्यूना
धिकत्वदर्शनजनितावश्यसाध्वसपरिहारार्थमिदं सौशील्योक्तिः तस्यापारत्वंविशेषणविंश्वा
स्वदिक्षुववि घवतारे रनमित्रेषु मत्स्य कूर्मादिषु तत्तत्स्वरूपेरवतारे स्थितिविशेषनिरंधसंश्लेषात्
वात्सल्यस्यापारत्वं दिरूपाणामपि वात्सल्यप्रदत्तुक्तं [illegible] स्यापारत्वं उदारवचनहेतु
तद् भूतमर्थितप्रदाने स्वप्रयोजनाभिमत्वं संजितेऽपि सविभूतिके स्वात्मानं दत्वा तदनुबन्धिषु पश्च
मत्वपश्यत्यादिष्वविश्रान्तत्वं वा रूपते हि नास्यावराः पुरुषाः दीयते इति तस्यापारत्वं वि
लघुलेभवतीति च ऐश्वर्यैकयननिमित्तानादिकालस्वरक्षणविपरीतप्रवृत्तान् केनचिद्व्याजेन स्वय
मेव विनियन्तारमिमुखीकरोतीति ज्ञापयितुं तस्यापारत्वं संसारतन्त्रवाहित्वदशाः परिपन्थिन इति न्या
येनबहुलादिवत्सुग्रीवादिविभुषु हनुमदादि विरुद्धानेतुतानपि शरणागतानुग्रहीकर्तुं समर्थत्वं सौंद
र्यस्यापारत्वं विरुद्धप्रकृतीनां सूर्पणखादीनां सत्वसात्विकस्यानामपि धीमद्विशेषेण हि

२५

24

भि२

हविशेषविशिष्टस्वदेवयानपथिकविश्रमस्थानत्वमभिसंधायाह वैकुंठनाथेति अत्रतृतीयसपिप
तेषूम: प्रकृतस्यशरणस्यस्वीकृतसर्वभरनिर्वहणक्षम: सत्यकामादिगुणै:पदैरवबोध्यते सत्यका
मम: कामाःसतूपन्नेभ्योनिरतिशयानंदप्रदानेच्छा तस्या: सामर्थ्याविनाभावात् सत्यत्वं त स्वामोवृत्व
सत्यसंकल्प: संकल्पोत्रप्रतिबंधनिवर्तनविषय: सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामीतित्वमेवात्थेतिभाव: पर
वृत्तिभूतनिरतिशयवृहत्त्वविशिष्टस्वस्वाश्रितानपिज्ञानेभ्योऽज्ञातत्वपरमसाम्यपर्यंतप्रवृहयितासि पुरु तो
षोत्तम योमामेवमित्यादिनात्वधिदोत्कृतत्कल्योत्तमत्वनिर्वाहमरत्वेत्वयैवसूचितं यद्वा यणदाने पुरु
षोत्तमेतिपुरुषःबहुप्रदेभ्यउत्तमत्वात् पुरुषोत्तम: महाविभूते विभूतिरैश्वर्यमवनेश्वभवनेनियमनं।
मित्यर्थ: तस्यमहत्त्वमपरिच्छिन्नत्वेसंश्रितान् संसारकारागृहान्निर्गमय्यतत्पदसेवनयासर्वनियच्छसी
तिभाव: अनेनादेशकालादिपरिच्छेदविवर्जित: महाविभूतिरित्युक्तोव्याप्ति: सामहती यत्तदन्यत्रापिवि
यत्त्वेनव्याप्तिर्विवक्षिता श्रीमन् श्रियानित्ययुक्तस्वेनतदभिमतमाश्रितत्कृतेननिर्वहसि नारायण।
संबंधमनुसंधायपदायविभागन्यायेनस्वामितयावस्वार्थ्यस्वपरस्वात्मानेप्रापयसीतिभाव: वैकुंठनाथ
दिव्यपर्यंकसुखासिकायांनिजपादसक्तसेवादानुबंधस्थितोसीति त्रिष्वपिपक्षेषुमुखमेदे: पुनरुक्तिप
रिहार: सिद्ध: अपूपशरणस्यसमर्पितसर्वभरस्वीकरणानुगुण: स्वस्यचाधिकारोपायनिष्पादका

म२

ग. २६

व्यक्तमेतस्मिन्नुपकारकत्वमेव चमत्कारस्य गुणे पूर्वोक्तिक्रममपि भिन्नभावेन संप्राप्तं दो
षोपवर्णिपि इत्यादिस्मारणाय पुनराह ग्रामितिति वात्सल्यगुणोदयो नियतत्वादि किंनि
मग्नं भवतीत्यभिप्रायेणैकशब्दः अतएवास्ति सर्वज्ञत्वादौ स्थितेऽप्यविज्ञातत्वाद्युक्तिः
रुपायांतरस्वीक्रियतामित्यत्र अस्मान्वेत्यपरान्वेत्येति प्रकारेण मादृशानां नाकिंच

त

नानामधिकत्वेऽप्यनुचितमत्वमेव ज्ञानासि त्वदायत्तानुकूलस्य चेमे शेषवृत्ति
विधानेऽपि न त्वेषु हीनत्वं गतः सर्वज्ञस्य तथापि लक्ष्यं भगवन्निदानीं यदि मे न द
[illegible]यिष्यसे इत्यादि [illegible]कं न विज्ञापनीयमित्यभिप्रायेणाह अनव[illegible]रतं भुवनवर नि

२५

त निखिलशब्दप्रयोज्ञा[illegible]नस्य कालतो विषयतश्च संकोचो व्युदस्तः त्वमेवैवं कृ
रुणामामनुचरमिति न्यायेन त्वदधीनव्यापारस्य मे त्वयैव प्रातिकूल्यनिवर्तनादिक
मपीत्याह अशेषचराचरेति निखिलशब्दः स्वरूपस्थित्यादि नियंतव्यकार्यपरः सा
र्वकालिकनियमनात्कार्यपरो वा आगमैराचार्यादिभिरंतरात्मतया च बहुप्रकार
हि नियमने न बाधिष्यते किंचित् येन मेऽभिमतं मैत्रप्रियं [illegible] वेतस्मल[illegible] वा स्या

राम
२६

चित्तापहारित्वपापशमनत्वाजनकत्वे अस्मदाश्रयणादिनाशकत्वेच यथोक्तं श्रीपौष्करे अर्चावतारप्र
करणे संदर्शनादकस्माच्च पुंसां संमूढचेतसां कुवासनां कुबुद्धिं च कुतर्कनिचयं च कुहे
तुं च कुभावं च नास्तिकत्वं लयं नयेदिति प्रतिमदर्शनानित्यादि तेनास्य भगवतः परत्वानुसंधा ग्र
नेनत्वमानिधाकारत्वमिति च तत्रोक्तं नित्यसिद्धे तदाकारे तत्परत्वे च पौष्कले यस्यास्ति सत्वहृद
यं तस्यासौ संनिधिं व्रजेदिति तत्स्वचनार्थे [illegible] सर्वयोरिशाम्यवादितपाठः सर्वस्वशरण्यो सुहृत् सुहृ
दं सर्वभूतानां सर्वलोकशरण्याय सर्वयोग्य मनायास इत्यादि प्रसिद्ध [illegible] स्वभाव [illegible] मानर
३७ राक्षसादिविशेषानादरेणांगीकुर्वतस्तमाहं जनेषि गुण [illegible] त्यादिनिकर्षो मत्यांगकारणमि
त्याह अनालोचितविशेषेति अत्र विशेषशब्दो विवक्षितमनालोचितगुणगणेति श्रीवैकुंठ
गद्ये अजित प्रणतेः सर्वाधिकारत्वमप्यनेन प्रकाशितं दुर्गसंसारकांतारमपारमभिधावतां एकं
कृत्वा नमस्कारो [illegible] लिनीरस्य देशिकर्यावृणम [illegible] सकृत्प्रणामस्यादि [illegible]
[illegible] प्रणतार्तिहरेति अनेन स्वस्यैव विधाव्यादे [illegible] अंगीकारविशेषा
[illegible] नुसंहितः उक्तं हि स्वयमेव निरस्तातिशय [illegible] इति [illegible] प्रणतार्तिः प्रकृतानु
[illegible] प्रणतार्तिहरं विष्णुमित्याद्यनुसारात्स्व [illegible] प्रपन्नविषयो [illegible]

रा:
२१

कः वशाय एवमित्यादिभिरनेनैव स्तवमोक्षप्रदत्वादिरूपं पश्यन्नतं मुमुक्षुः क मन्यमानोऽप्ययं नहि
परतंत्रः कश्चित्स्वतंत्रः कर्तृत्वेन प्रार्थनीयः न च त्वं परतंत्र इति भावः यद्वार्थिने मानादिप्रसेक एतत
वौदार्यं द्योतयत्यादृ स्मृ अर्थिकल्पकेति उक्तेः किं सर्वेनार्थिनोदत्तमस्मै त्वप्रतिनेयुच्येति स्मृ
र्थिनः कल्पद्रुमापस्यसोऽर्थिकल्पक इतिवाविवक्षितं उत्क्रीयते उदाराः सर्व एवैते इति स्मृ

दा६

भिमतपुरुषार्थदानार्थमर्थिनामुत्पादकत्वादिमुखेन स्मृ अर्थित्वापादकत्वेतिवा एवं
पूर्वोक्तस्यौदार्यस्यातिशयप्रदर्शनेनतात्पर्यादपुनरुक्तिः ज्ञातं मया वशिष्ठेनेत्यादिक

२८

८

मनुसंधानः पांचालो गजेन्द्रादिवदापन्नस्यानन्यगतिकस्य ममैतावदास्पदमवेक्षणाद्वितु
महसीत्यत्र स्मृ आपन्नरवेति स्मृ आपदि संरक्षकत्वे संरक्षक इत्यर्थः विश्वसनीयत्व सौहार्दविषय
त्वादिसूचनाय सखिशब्दः शत्रुमपि हितस्यात्परिरक्षात इति व्यवसायनत्वाशरे मत्युवसे
न यामि इत्युक्तो चरतु एवं वक्ष्यामि इष्टप्रापकत्वमनिष्टनिवर्तकत्वं च दर्शितं स्मृ अथ तत्रसमा
नाभिप्रायतया त्वयानित्ययुक्ताममखिलजगन्मातरं पुरस्कुर्वन्तो मे महतोऽपराधान्तव्या
इत्यादृ श्रीमन्निति सर्वेषामुपविष्टतिव्यापारास्तेमदुपेक्षयाभिंदफलामामनुवर्तन् स्मृ तस्मा

राम
२१

इति भावः परिपूर्णस्य मे त्वदङ्गीकारेण किं प्रयोजनमित्यत्राह अशेषविदविदति न
हि मदेकवर्जं तव सर्वं शेषित्वं ततो मम मात्मातिशयेन तवचार्थः प्रकल्प्यतइति भावः तथा
पि पर्यावस्थितरक्षापेक्षा तव नास्ति स्तुतः कथं रक्षणीयइति शंकायामाह निखिलजग
दाधारेति गुणादिवत्त्वदपृथक् सिद्धविशेषणस्य मम मापेक्षामन्तरेणैव मत्सत्तादिकं त्व
पेक्ष रक्षते न सापकत्वार्थं रक्षापेक्षादिकमपि त्वयैव यथेष्टमुद्दिश्य विनियोगः क्रियत
इत्याह निखिलजगत्स्वामिन्निति इष्टानिष्टप्रदानसामर्थ्ये रक्षितस्मिन् मद्विनियोगे किं तवायास

त्य

तमित्यत्राह अस्मत्स्वामिन्निति सदाचार्यसंततिसंमुखेन ममैव विधेयत्वस्य ज्ञानास्पद
स्याप्रदानरूपोपकारे प्रवृत्ते न त्वयाशेषपूर्णकाये इति भावः परिपूर्णेन तथा पूर्वोपकारप्रत्युप
कारनिरपेक्षस्य तवाकिंचनं नित्यसापेक्षस्य संश्रितलक्षणं मालीयनित्यगुणपरित्राणमिति
सूचयति सत्यकामेति सर्वेषां हि कालवशात्स्वर्गे सन्निवेशनमीयतकरं नादित्वचैतं केनापिनि
हन्तुशक्यमित्याह सत्यसंकल्पेति तथाप्यपेक्षितार्थसत्त्वः कस्मिदाश्रयतामित्यत्राह सक
लेतरविलक्षणेति विष्णुपोतं विनानानामा किंचदक्षिपरायणं भवतो कथ्यते सत्यं विष्णुरे

ग.मा. २८

९७

त्वमेव ताचपिता

सर्वधर्मांश्च सत्यजपसर्वकामांश्च साक्षरान् लोकविक्रान्तचरणौ शरणं तेऽव्रजं विभो त्वमेव मा[ताच पिता] त्व
मेव त्वमेव बन्धुश्च गुरुस्त्वमेव त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव त्वमेव सर्वं मम देवदेव। पितासि लोकस्य चराच
रस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः। तस्मा या४
त्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यं। पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव
सोढुं। पितरमित्यादिके तु सखेवात्मवत् निवकृसंवादमुखेनानन्यशरणत्वादिकं विशदीकृत्य वक्ष्य दुर्ध
माणफलप्रार्थनाप्रस्तावनात्मकमिति द्वयार्थस्य समुदितोक्तिः। तथा चात्र सोपाधिकभोग्यत्वं पायत्या
गो निरुपाधिकभोग्यतदुपायविशेषपरिग्रहश्च स्यवृषित्वा प्रसादये इत्यादिना सोढुमित्यन्तेनोत्तर
खेऽस्यानिष्टनिवृत्तिप्रार्थनासंग्रहः पित्रादीनां त्यागोऽन्यामत्यादिचेतनोत्तरत्यागः कैमुत्यसिद्धः
बन्धुशब्दः इत्त संबन्ध्यादिपरः रत्नानीत्यादिकमुत्कृष्टभोग्यभोगसाधनानामचेतनोत्तराणामुपल
क्षणे चकारेणानुक्तसमुच्चयः प्रियेषु हितेषु च भोक्तृतदुपायानुपयुक्तेषु पुत्रचित्तसंगोपि न युक्त
इति ज्ञापनाय पितरमित्यादिविविधोक्तिः एवं लोकसिद्धप्रियहितानुदाहृत्य सर्वधर्मानित्यादि
नाशास्त्रैकवेद्यानि साधनानि निरस्यानिवारः तत्र सर्वधर्मशब्दः सिद्धसाध्यरूपसपरिकरधर्मैका
न्त्यपरः सर्वकामानिति हिरण्यगर्भादिपर्यन्तकामस्य विषये ऐश्वर्यशब्दः इत्यात्ममात्रानुभवगो

ग.मा. २८

[illegible]लाने च नावर्त्तेयथा इत्याह नारायणेति उत्तरखंडस्यापेक्षयां पूर्वेस्मिन्नित्याद्युक्तमिति तु पूर्वख
ण्डस्यापेक्षया उक्तैः स्वभावैः फलितमाह अशरण्यशरण्येति अगतीनां गतिर्भगवानिति अतएवानालो
चिते त्यादिना न पुनरुक्तिः तत्र द्वितीयार्धस्यानादरे तात्पर्यं एतत्सर्वं व्याख्येयं प्रविवक्षितप्राप्यप्रापक
कारप्रपंचने अस्मादेवमेतावतापि किं त्वयालब्धं सर्वं इति शास्त्रार्थोधिकारिणो दर्शित इत्यत्राह ।
अनन्यशरण इति तत्त्वविदोनन्यप्रयोजनस्य मेसिद्धोपायांतरं नास्ति अतएवासमपराधानां नेघृणि।
निष्ठोस्मीत्याद्युक्तस्वभावस्यापि विशेषविदश्चमे साध्योपायांतरम् अन्यत्वमत्तमित्यपायभीरुत्वमतिशंका
रहितत्वं प्रयोजनांतरतदुपायपरित्यागित्वं मोक्षार्थप्रपत्तुं तु तत्त्वं [illegible] व्याते एतत्सूचितः कार्पण्य
विस्तारः प्रतिवचनवाक्येषु [illegible] गंधांतरयोगश्च द्वयम् त्वंपित्रादिना पूर्वखंडपदक्रमानुसरणं त्वत्तुल्यः
शरण्यत्वोपयुक्तं सर्वाकारवैशिष्ट्यपरः पादित्यादिके प्रागुक्तार्थं अत्र द्वयमिति व्याख्यानप्रापकमि
तिशेषः तात्पर्यं तु पूर्वमेवोक्तं यद्वा द्वयमर्थानुसंधानेन सह सदैव मुक्तामिति यावत् कृत्यामितिवा विवक्षितं
वाक्यांतरे पुनः प्रतिपाद्यते इति तु नाशंकनीयं एक साध्यसिद्ध्यसिद्ध्यर्थप्रपत्त्याद्यन्ते: प्रतिषेधादित्त साध्यां
तरायोगाच्च पितरं मातरं दारान् पुत्रान् बंधून् सखीन् गुरून् रत्नानि धनधान्यानि क्षेत्राणि च

ग॰ मा॰
२५

ते अत्र वृत्ते भुजाभीत्यर्थः अनपेक्षितत्वमत्राविवक्षितं अतत्त्वेन निर्दिष्टः शास्त्रकर्तव्यशेषनैरपेक्ष्यमज
नपुरः त्याज्यानां त्यागस्य च पूर्वं असम्यक्त्वादि हननं प्रपञ्चनेनात्यर्थं उपायत्वमुपेयत्वं च मातापिता
कौ३ भ्रातेत्यादिषु जनस्य सर्वविधोपकारत्वं त्वयि समुचितमित्यभिप्रायेणाह स त्वमेवेत्यवधारणा
वृत्तिः मात्रापित्रादयोऽपि तत्त्वमुक्तास्तत्तत्फलानन्तदायिमतेयति किंचित्करणेनोपकुर्युः अपेक्ष
तन्यप्रयोज्यो निरपेक्षस्त्वं स्वयमेव सर्वप्रकारेणोपकरोति मातापुत्रत्वयदेशायामुदरस्यापि
त्वापुसवानास्तिपप्रवर्तकत्वादिभिश्च पिता अस्ते बीजप्रदः पितापि हिताहितप्रवर्तकश्च
धः से वेधान्तरेणाध्यक्षितनिवर्तनार्थः गुरुः गुरुशब्द इत्याप्युक्तेनदधकारनिरोधित्वात् अत्र
चासौ गुरुश्च शरीरकग्राहिगुरुश्च विद्या उपायभूतविद्याप्रवर्तकत्वात् तत्फलप्रदत्वाच्च गुरुः किं च
नानामुपासनरूपविद्यास्थानेनिवेशाद्वा इदवृणे अत्र मतं साधनेसाध्यं संपश्यति मनीषिण इत्युक्ता
साधनत्वात्साध्यत्वाच्च त्वमेव सर्व इत्युक्तः सर्वकालस्मिन्परः मम तत्त्वविदो किंचनस्य त्यक्तान्यसा
नौ धनसाध्यसाधनस्य त्वयि मेलमरस्य च देवदेवेति सर्वप्रकारोत्कर्षपरे एवं स्वविषयेऽनुसंहित
स्य सर्वविद्यवेद्यत्वस्य सर्वविषयत्वेन निरुपाधिकत्वं सूचयति पितासीति लोकस्य हित
एवगर्भादिजेऽनुजातस्य पूज्यश्च पितृत्वगुरुत्वादिभिः सर्वकर्माराध्यत्वमुत्तेऽश्वसमाराध्य

सं॰ २

९८

राम॰
२५

चरः धर्म्मार्थकामानां मोक्षोपयोगित्वेन वा पित्राद्युद्देशेन तच्च यथासंभवं द्रष्टव्यं पित्रादीनां त्याग
श्चात्र कामाद्धर्मोपयोगितयार्थकामोपयोगितया वानुपादाने अत एव मातृदेवो भव पितृदेवो
भव आचार्यदेवो भव इत्यत्र च मातापित[illegible]रावित्याद्युक्तभगवदाज्ञानु
पालनेन विरुध्यते सर्वधर्मशब्देन मोक्षसाधनभूतोपासनवर्गसंग्रहे पितन्निवृत्तौ विहित
तत्र चाश्रमकर्मापि इति न्यायेन वर्णाश्रमधर्माणामनिवृत्तिः तदिह त्रैवर्गिकधर्मप्रयोज
नांतरेषु मोक्षोपायांतरेषु च साधारणेनैराश्यत्यागः तत्र पुरुषार्थांतरेष्वल्पास्थिरत्वादिदोषद
र्शनान्नैराश्यं तत्र तदुपायेष्वपि मुक्तिसाधनेषु अन्येषु स्वावस्थाया दर्शनेन दुष्करत्वादिना
नैराश्यमिति विशेषः सन्त्यज्य सम्यक्त्यक्त्वा सवासनं परित्यज्येत्यर्थः यद्वा पंचांगसंयुक्तायाः प्रप
त्तेरंगत्वेनानंगत्वेन वानुपादानमित्यर्थः धर्माणां त्यागः सोपप्रपत्त्युपकारकबुद्धिविरहः संप्रतिपत्ते
शु४ षु पुरुषार्थांतरतदुपायेषु मुमुक्षूपायांतरेषु नित्यनैमित्तिकेषु च मामेकमिति सकोक्तिः लोकविक्रांतच श्६
रणौ इति चरणौ लोकविक्रांतत्वमनाश्रितानामप्याश्रयप्रकाशनेन सौलभ्यादिव्यंजकं लोकवि
क्रांतत्वं संबंधितदानुलोकेषु विक्रांतत्वं बुद्धिशालेत्यर्थः तेन तत्र स्वामिनः परमप्राप्यस्य च विभुशब्देन
पि२ फलप्रदानोपकारयोग्यत्वं च ज्यते यद्वा विभुशब्देन परत्वे ते [illegible] त्वनेन सौलभ्यं च संगृह्य

ग०चू०भा०
३०

२९

पत्रपित्रादिदृष्टान्तः। प्रियः प्रियायाः सख्युर्निविषयत्वं इति सर्वं पूर्वखण्डविवरणे इति केचित् स्व
योत्तरखण्डस्यापि समविशेषणेन नारायणशब्दस्य पूर्वमेव व्याख्यातत्वादवशिष्टपोऽस्तु
चीनमसोः पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वात् प्रथमं मनोवाक्कायैरित्यामि स्विमिर्वा केऽपि ष
प्राप्तेः पूर्वभाविनी ममकारनिवृत्तिर्वाच्या नमःशब्दविवक्षिता सर्वाऽपि षनिवृत्तिः प्रार्थ्यते म
नोवाक्कायैरनादिकालप्रवृत्तानां तां कृत्याकरणकृत्याकरणभगवदपचारभागवता
पचारासह्यापचाररूपनानाविधानन्तापचारान् आरब्धकार्यान् अनारब्धकार्यान् कृतान् क्रिय
माणान् करिष्यमाणांश्च सर्वान् अशेषतः क्षमस्व तत्र सर्वेषामिष्टस्य विपाकस्य चक्रमस्फल
त्वात् मूलनिवृत्तिः पूर्वमभ्यर्थ्यते मानसादिभेदेन त्रिविधः पापराशिस्तद्विपाकश्च सम्बन्धादि
भिर्विभक्त इति ज्ञापनाय करणत्रयोपादाने अकृत्यकरणादेर्हेतुकत्वमनेनान्यास्वया
विकं च परिहृतं भवति अनादिकालप्रवृत्तिरिति हि तत्प्रवृत्तियोग्यैः करणैरेतावन्तं काल
मस्मिन्प्रवृत्तोऽस्मीति निर्वेदस्य व्यञ्जितः पञ्चकल्पेत्यादिप्रक्रियया अनादिकालप्र
वृत्तस्यान्तरं मानेन प्रथमोनेत शब्दो कृत्याकरणकृत्याकरणरूपौ सामान्यापचारयोरन्वे
तव्यः। द्वितीयस्य भगवदपचारादौ अकृत्यकरणादिपञ्चकमुत्तरोत्तरं क्रूरतरं यथ

रा०म०
३०

गरीयान् बृहत्त्वात् पितेत्युक्तमात्र गरीयानिति गरीयान् एवं न्यत महत्तिमाशयोक्तं लोकत्रयेप्यप
प्रत्युक्तमित्यरूपं चैतत्त्वं गौरवे यथा लोकत्रयशब्देन सर्वलोकवर्तिनां लक्षणा प्रभावतो प्रति
मत्व[illegible]स्यकं वोक्तत्वात् न त्वत्समोस्त्यभ्यधिक इति कारुण्यादिगुणयोजिते तस्मात् तवैव
सर्वविधवंद्यत्वात्प्रणावतः कारुण्यादिगुणैश्च सर्वाधिकत्वात् त्वद्विषयापराधस्यापि त्रा
दिसर्वविधविषयापराध रूपत्वात्सर्वविधविषयापराधानां त्वदाज्ञातिलंघनरूपत्वेन त्वदपरा
धत्वाद्वेति भावः प्रणम्येत्यादिकं प्रणिधायेत्यस्य विवरणं मंक्षिवस्तुपतितिरपि प्रसादनविशेषः
प्रकृष्टप्रह्वीभावस्यात्र प्रकारणात्प्रतिरूपः सच पूर्वोक्तफलविशेषप्रार्थनार्थमित्यासूच
ते कायप्रणिधानमत्र स्वरक्षणार्थं स्वव्यापारान्तरनिवृत्तिव्यंजकमात्रं प्रणम्य प्रसादये प्रपद
न रूपं प्रसादनमनुनिरचामि मदिच्छाविघातानिच्छा प्रार्थितस्तु मत्कृतापराधजनितामप्रीति
रूपकालुष्यत्वाराहित्यं करोमीत्यर्थः त्वां स्व[illegible]तः सर्वमतानामस्तु ह[illegible]यं वं मदपराधात्कलुषित
बुद्धिं बृहत्स्य किंचनोनन्यागतिस्त्वत्पादत्वस्मर्तव्यं [illegible] इति तर साधमसाधयं ईशं साप नः
राधनिराकरणादिसमर्थं ईड्यं ब्रह्मादिभिस्तुत्यं न तस्येशे कश्चन तस्य नाम महद्यश इति श्रुत्युक्त
मते नपदद्वये न दर्शितं बुद्धोपि जंतुः सं[illegible]विशेषाद अपराधं क्षमते किं पुनस्त्वमित्याभिप्रा

ग.भा.
२१

भगवद्भक्तिमपि देवानुबन्धो भूत्वा [illegible] स्मृता अथ यतेत इत्यादिषु वेदितव्याः एवं निर्निबन्धनं भगवद्ज्ञा
तद्गर्वे द्विषावज्ञापरित्तासादयश्च यथालोकमसह्यापचारा इत्यनुशिष्यते एते पचारा अपि प्रत्येकम्
वान्तरोपाधिभिर्नानाविधोक्तिः द्विधा स्वयम्वान्तरव्यक्तिभेदैरनेताः आरब्धकार्यान् जात्यायुर्भो
गरूपविपाकसमाप्तफलप्रदानेप्रदानेप्रहतान् यद्यपि अनारब्धकार्येष्वनुपूर्वे तदवधेरित्युपा
सनेन स्फुटितं तथापि साध्यभक्तिसाध्यं तत्रीप्रारब्धस्यापि भूयसीति प्रपन्नो विशेषतात्पर्यप्रदर्शपरशर
णफलयनात्तत्तदिष्टदेशानुवृत्तौ न प्रत्यक्षादिविरोधः अनारब्धकार्यान् आरब्धकार्यकर्मेति
रुश्रावसरतयानुपक्रान्तफलान् द्विविधानपि कृतानित्यवच्छिनत्ति क्रियमाणान् अनुकूल
संकल्पादिमत्वेऽपि देशकालादिवैगुण्यात् पूर्वं नियुक्तस्य दुर्निवारमत्यादिमुखेन चोपक्रान्तानप्र
तिसमाधान् करिष्यमाणान् तद्वदनुबन्धिमुखेनागत्यापुमाधा बासंपत्स्यतः बुद्धिपूर्वोत्तराघानो
पश्चादेव प्रायश्चित्तविधानात् तेषां मध्ये संग्रहेतुयथार्हप्रायश्चित्तप्रेरणोक्षमाफलेष्वाहे सर्वा
नशेषतद्भूनि व्यक्तिशक्तिकात्स्मपरं सन्तिपापानां वद्दवःशक्तयः तत्त्वातिरोधायकत्वप्रत्यवायजन
कत्वकर्मान्तरानर्हतापादकत्वसजातीयपापारम्भरुचिजनकत्वं चेति एताश्चत्ति मावासनेत्युच्य
ते साच प्रत्युत्तरेष्वकमगुवर्धिष्यते पापशक्तिस्वानित्यत्वसमाज्ञ. परमगुरुवद्भुक्तिविशेषएवेति

राम
२१

पिकेषां चित्कल्याणानामकरणमकल्याणकरणात्मकं तथापि शरणागतरक्षणादिकल्याणाकरणे म
हत्तरपातककोटौ स्मर्यत इति ज्ञापयितुमकल्याणकरणादुत्तरं कल्याणाकरणोक्तिः अकल्याणकरण
त्वेनोक्तस्यापि भगवदपचारादेर्वैलक्षण्यं परिव्राजकन्यायेन प्रकर्षत्वज्ञापनाय पृथगभिधाने
पृथक् कल्याणाकरणादेरप्याज्ञातिलंघनरूपतया भगवदपचा[illegible]त्वे[illegible]तद्भागवता
पचारानिति विशेषनिर्देशेन [illegible]ज्यते तथापि शिशुपालादीनामिवात्यंतनिर्भगव
त्परिवादादिरूप भगवदपचारशब्दोक्तः अकल्याणकरणशब्देन तु वर्णाश्रमादिनिषिद्धानुष्ठानमत्र ।
कल्याणाकरणशब्देन स्ववर्णाश्रमादिनियतधर्मस्य प्राप्तकाले शक्तेनाननुष्ठाने भगवदपचाराश्च
द्वात्रिंशदपराधादिप्रकरणोपदिष्टाः भगवदीयेषु वर्ण[illegible]बुद्धिर्योपर्यंतेष्ववतारेषु प्रा
कृतत्वबुद्धिरित्यादयोपि भगवदपचाराः तदपचारेति वक्तव्ये पुनर्भगवदपचारशब्दः स्वप्रमा
णोपात्तप्रकारसूचनार्थः स्वप्रशास्त्रमर्यादोपाधिभिर्भागवतविरुद्धाचरणमित्त भागवतापचारः ९३
इत्येवं विपर्यासेन केचिद्वर्णयंति एतयोरेवापचारवर्गयोर्न क्षमामीत्यादिभिर्विशेषिताः केचित्तु
वैकुण्ठाद्याद मलयोपचारादि इति विभज्यते केचित्तु विद्याचौर्यगुरुद्रोहोतीऽकाक्षरप्रदातारं यः स्मृ

रा॰ भा॰
३२

32

पा४

व्यपदेशादिभिः परोक्षसम्यक्ज्ञानेन निवृत्तोऽपि बाधितानुवृत्त्या तया वासनारागादिभिरनुवर्तमानमित्य
र्थः अत्र चकारेण पूर्वकृतविपरीतवृत्तेः समुच्चयः अथापीत्यनेन वा अनादिविपरीतवृत्तसंततिः
सूच्यते अत्रापि सर्वं सर्वः पूर्ववत् कालत्रयपरस्परशेषवत् इति चानुसंधेयं ३ इत्यधिकारं यथाचोदि
तानामपि संसारहेतुधर्माणां मिथ्याचारिणामिवानर्थपर्यवसायित्वात् मुमुक्षवे पदापापत्वोक्तिः स्वर्गा
दिहेतुभूतस्वतंत्रसंकल्पेऽपि नियतविशेषवत् साकाम्यसमाप्यार्थे प्रयुक्तं यद्यप्येवं पूर्वकृतेषु काम्ये
षु गतिः तदपि वर्तमानवर्तिष्यमाणकाम्यसमाप्यर्थेनोत्स्वयंतदारंभाद्भवनसंभवतीति कथं तत्
माप्रार्थनमित्यत्र ज्ञानेषु प्रार्थितया द्दक्षिकस्तु कृतन्यायात् सुहृज्जनवृत्त्यावासंभवत्वनेदं चोद्यं स्व
बुद्धिपूर्वमपि वर्तमानेषु काम्येषु मध्ये निर्विर्णानामपि प्रक्रांतसमापनमेतरालब्ध्वा हेतुः कारीरीष्टे
वसमापनन्यायेन स्यात् तत्र पक्षिमांशस्य ज्ञानासिद्धत्वात् काम्यत्वदोषः पूर्वांशस्य तु क्षुद्रफलका
मनामूलस्य तत्कालजनकत्वाभावेऽपि नाशवासनाजनकत्वसंभवात् प्रक्रांतकर्मयोगस्य च
नेहाभिक्रमनाशोऽस्तीति न्यायेन केषांचित्कर्मणां समाप्तानां कृतांशस्य विलंबकारित्वाद्यनीत
रपर्यवसितफलजनकत्वसंभवात् तत्क्षांतिः प्रार्थनीया अत्र पूर्वापरांगयोरधिकारभेदव्यसमाक्षेक
कर्माद्यवर्तमानव्यपदेशोऽपि युक्तः उत्तरकालेऽपि केचित् न हि कृतु नाभिवेद विच्छेदानित्यत्वमुमात्

न४

राम॰
३२

इत्यस्येत्यनेनसूच्यते निरस्तनिखिलतिरस्कारोऽपि प्रसाद इत्यस्मा अत्र भागवतापचारे कोऽपि तद्विदितेषु तत्प्र
सादनमुखेनभगवतःप्रसादने मयापि त्वं परमाणुकल्पस्त्वं तवानुमर्दसीत्यादिन्यायात् तदविदि
तेषु त्वमवधानेनरहस्यप्रायश्चित्तन्यायात् इत्येवनिषिद्धकर्मणा प्राप्तार्थिना अत्र यस्य हेतुककामस्य हत्वमा
३४ प्राप्येति अनादिकालप्रवृत्तविपरीतज्ञानमात्मविषयं च कृत्स्नजगद्विषयं च विपरीतत्वेनेवा
३५ शेषविषयं चापि वर्तमानं वर्तिष्यमाणं च सर्वं क्षमस्व दुष्पुरुषार्थकामनायां विपरीतज्ञान
सापेक्षतयाऽपचारेण निवृत्तात्मार्थज्ञानपूर्वकामानामपि मात्रयाऽऽप्नोति हेतुकत्वं सूचयितु
मिति विशेषतो विपरीतज्ञानेन सहोक्तिः यथावस्थितविषयविरुद्धाकारावगाहिज्ञानमिह ।
विपरीतज्ञाने तत्राप्यात्मन्यध्यासेन मात्मानं भिन्नादिभिः स्त्वतः स्वात्मनो जगतश्च स्वनिष्ठ
त्वस्वतंत्रत्वस्वशेषत्वभगवदनन्यनिष्ठत्वादिभिर्भूमइत्यभिप्रायेणाह अनात्मविषयं कृत्स्नजगा
द्विषयं चेति कृत्स्नशब्दस्यास्त्रीयेप्रसिद्धिप्रकर्षमुपजीव्य विपरीतत्वेनमिति वेषकेकाम्य
कर्मोच्यते अन्यथापूर्वोक्तेन पुनरुक्तिप्रसंगात् कामस्य चापि विपरीतत्वं सात्विकत्याग
समदर्शित्वादिविशिष्टविहितधर्मविपरीतत्वात् विपरीतत्वेऽपि स्वविषयतया पुत्रादिविष
यतया च द्वैविध्यं दर्शयति अशेषविषयमिति अपि वर्तमानवर्तिष्यमाणं च सकृत्

ग॰गा॰
३३

दृशं एवं तत्त्वत्रयतिरोधानफलभूतं विपरीतज्ञानं तरसात् स्वविषयायाश्चेति प्रकाशमाने भगवत्स्व-
रूपतिरोधानं नाम तत्स्वरूपैदकधर्मनिवारणं इदमेव हि सर्वैरुक्तं तेनिदानं तु तत्स्यापका-
३२ रं च स्वहेतुभूतावस्थाचतुष्टयं देहेत्यादिभिरुच्यते देहेंद्रियत्वेन भोगायतनत्वभोगोपकरण-
तया च भोग्यत्वेन शब्दादिगुणविशिष्टभूतपंचकरूपत्वेन सूक्ष्मरूपेण देहादिपरिणामरहिता-
ंशेन स्वप्रकृतिरिति या नीचतुर्भिरंशैरुपकरोतीति प्रलयदशायां तु सूक्ष्मरूपेणैव तिरोधानमात्रं करो-
तीति व्यवस्थायां देवयोगात् दासीभूतां तिसृषु भाष्ये पुरुषार्थदशायां प्रकृतेर्दुरत्ययत्वं स्वतंत्रलीलाप्र-
वृत्तत्वेन दैवी ह्येषा गुणमयीत्यादिना त्वयैव गीतमित्याह दैवीमिति तिरोधानादिहेतुभूतैरव-
स्थाचतुष्टयानुवृत्तैर्विविधहेतुभिः सत्त्वादिगुणैः प्रचुरतामाह गुणमयीति सत्त्वादिगुणसमुदाय-
रूपप्रकृतिरिति सांख्यपक्षः गुणाः प्रकृतिसंभवाः प्रकृतेर्गुणसंमूढा इत्यादिव्यधिकरणप्रयोग-
बलान्निरस्तः क्वचित्सत्त्वं रजस्तमः शब्दानां द्रव्यपर्यन्तः प्रयोगस्तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेश इति
न्यायेन नेतव्यं एवमनेन तैर्विभागैर्व्यापारैः परिणामैर्गुणैश्च प्रख्यातं साङ्ख्यत्वं समाख्यावि-
शेषेतार्थेह मायामिति मायां मातरं येति चिकमितयान्वयः दासभूत इत्यादिभिर्मूलमत्र पदत्र-
यार्थ उच्यते दासभूताः स्वतः सर्वे ह्यात्मयदास्य हरेः स्वाम्यमित्यादिप्रसिद्धस्वभावत्तादास

राम
३३

32

स्वपुरुषार्थसाधककार्यं संभाव्यते तस्यानुत्पन्नस्यापि कामापत्तेः शीघ्रं स्वोचितफलप्राप्त्यर्थं तदुपरमार्थं सोऽभ्यर्थितव्या
येन क्रमेणावैराग्यजननार्थिना उक्तं दिव्यपदकमलभक्तत्वेन स्वप्नोपायप्रसक्तोऽपि मुक्तो भोगान नाम
यान् स्वन्तो विरक्तिमासाद्य विशन्ते वैष्णवं पदमिति एवं कर्मनिवृत्तिः प्रार्थिता स्वपक्षमेदेतु प्रकार
तिसंबंधनिवृत्तिः कर्मनिवृत्त्यैव संभवत्यपि सर्वेश्वरबुद्धिविशेषाधीनेति ज्ञापयितुं मन्यार्थिते मदीये
ति मदीयानादिकर्मप्रवाहप्रवृत्तां भगवत्स्वरूपतिरोधानकरीं विपरीतज्ञानजननीं स्वविषयाया
स्वभोग्यबुद्धेर्जननीं देहेन्द्रियत्वेन भोग्यत्वेन सूक्ष्मरूपेण चावस्थितां दैवीं गुणमयीं मायां दास
मतः शरणागतोऽस्मि तन्मास्मि दासस्तत्कारं मोचयेत्यर्थः स्यादेवमप्यनेदैव्यपरिहारार्थं मदी
येत्युक्तं अन्योन्याश्रयादिनिवारणाय बीजांकुरन्यायमभिप्रेत्याह अनादिकर्मप्रवाहप्रवृत्तामिति
प्रकृतिरूपस्य पुरुषवदनादित्वात्प्रवृत्तिमात्रे कर्महेतुकत्वमुक्तं तत्र च गुणमायासमाहृतस्या
दिप्रसिद्धं प्रतिकूलप्रवृत्तित्रयं भगवत्स्वरूपेत्यादिभिराह भगवत्स्वरूपतिरोधाने नामसंदेहज्ञाना
भगवत्स्वरूपविषयतानप्रसरनिरोधः तथा चात्यन्ततिरोधानादसत्त्वबुद्धिः सामान्यतो विदिते
पि भगवति सर्वाश्रयत्वादिधर्मतिरोधानादवरत्वादिबुद्धिं तदन्येषु स्वनिकृष्टत्वादिबुद्धिं च करो
तीत्यर्थः विपरीतज्ञानजननीमिति इदं च जीवस्वरूपतिरोधाने तन्मूलदेहात्मभ्रमादेरुपल

विज्ञापयाचनान्नशक्तिध्रुवमिति तावन्मात्रप्रार्थनाप्यनुज्ञाता तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः इत्यादिश्लोकत्रयोदितज्ञानिनं मोक्षरूप पुरुषः स परः पा
र्थः भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया भक्त्या त्वनन्यया शक्यः मद्भक्तिं लभते परामित्येतस्यान त्रयोदितपरभक्तियु
क्तमोक्षरूप परभक्तिपरज्ञानपरमभक्त्येकस्वभावं मोक्षरूप परभक्तिपरज्ञानपरमभक्तिकृतपरिपू
र्णानवरतनित्यविशदतमानन्यप्रयोजनानवधिकातिशयप्रियभगवदनुभवोऽपि तथाविधभगवदनु
भवजनितानवधिकातिशयप्रीतिकारिताशेषावस्थोचिताशेषशेषतैकरतिरूपनित्यकिंकरो भवानि अत्र
परभक्तिवचनेन तदनंतरभाविपरज्ञानपरमभक्त्योरप्युपलक्षणं तत्तत्प्रतिवचनभाष्ये व्यंजयिष्यते ज्ञानी
प्रकृतिविज्ञिमे परामित्यादिप्रतिपादितम मवस्थैकरस स्वरूपविज्ञगवृत्तमेव परमप्राप्यमन्वा
नः नित्ययुक्तः एकस्वामार्थिना स्वाभिलषितप्राप्तिसिद्धये भगवता योगो निवर्तते ज्ञानिनस्तत्तथै
तिभावः एकभक्तिर्न तु प्रयोजनांतरविभक्तभक्तिरित्यर्थः स च मम प्रिय इत्यत्राप्यर्थमेतदनुष
ज्यते [illegible] यद्वा स्वप्रीत्यपेक्षया स्वभक्तप्रीतेः प्रकर्षोऽत्राभिमतः आत्मैव सर्वांतरात्मनो ममाप्यंत
रात्मैव नन्विदं प्रमाणविरुद्धमित्यत्राह मम मतमिति प्रकर्षविषयत्वेनातिवादोऽत्र न विरुद्धः तथात्या
दरे हेतुमाह आस्थितः स हि युक्तात्मा मद्विरहस्यानिष्टुः सहतया मयि नित्ययोगप्रवृत्तमनाः अ

त्वेष्विष्टप्रत्ययाभावेन गम्यते द्वयः न्यासः शब्दवाच्यानां जीवानां तात्पर्यमिह त्वादासत्वेगमाद्यं दूरंपला
यितेपि मयि त्वत्संबंधस्तु दुस्त्यजः दासभूतिबोधस्मिसंप्रतिज्ञातइतिभावः शरणागतोस्मि तवास्मि
दासइति पूर्वोत्तरखंडार्थनिष्ठत्वे समुच्चितोक्तं स्वरूपपररलाभेषु तद्वैवननमनेति पदस्य पन्नस्यानुसंधा
नसंतदिदंदर्शितं अस्मीतिप्रार्थनाभिप्राये दासोस्मि दासस्तु भूतिपरःस्यादित्यर्थः अनन्यथादासत्व
तमित्युक्तस्यैव पुनर्वचनमात्रंस्यात् शरणागतोस्मि तवास्मि दासइति निर्देशो प्रार्थनात्मनिक्षेप
परत्वमिति केचित् अर्थान्तरे वा द्वयवक्ता फलवद्दयनीयइत्यभिप्रायेणाह इति वक्तारमिति य
वप्यत्र फलप्रार्थनाप्रपत्तिकर्तृत्वानुवादः एवं पुरुषकारत्वापत्त्यपि तद्वचन कर्तृत्वानुवादः भवशरणमि
तीरयंतीत्याद्यभिप्रेतवचनप्रशस्त्यादिव्यंजनार्थः सो स्वयंप्रधानपिंडभूतस्येत्यादिप्रसिद्धस्वरूपेण
समर्थं त्रिगुणद्वयस्यानित्यतयानाशाभावात्तारयेत्युक्तं एतेन दुस्तरत्वमेवोक्तं स्वप्रयत्नेन दुस्तरत्वमा
मेवयेप्रपद्यंते इत्यादिनाभिप्रेतेपराधीनतरणमवगम्यते एवं नमःशब्देन निवर्तनीयतयाभिप्रेत
स्यापापस्य प्रकृतिसंबंधस्य च कार्यत्वं कारणत्वं च यथायोगं द्रष्टव्यं अत्र च निर्वेदमोचादीश्वविलेव
क्षमापणमत्रत्यविशदज्ञानमन्त्रोच्चारपूर्वकं कर्तव्यं योगितयावतुर्थ्यभिप्रेतफलकोटिपतितत्वात्स्वयं
प्रयोजनेतदुभयं तेषामित्यादिनाप्यते तत्पादभक्तिज्ञानाभ्यां फलमन्यत्कदाचन नापेक्षेत्प्रपन्नो

त्प्रीतिरेव प्रसाध्यते तदेव चोदनोपज्ञमपूर्वं तत्त्ववेदिनां ग्राराध्यं ज्ञाद्यपापेपि फलदानायतिं सृष्टे
व मन्त्यर्थितस्य भगवतस्तत्पदाम्पनुज्ञादिविषये प्रपतिः जनितप्रसादपरिवादे प्रतिवचनैः प्रकृतोपपि
कवक्षमाणश्च रमण्लोकाथोपि प्रतिबोध्यते एवंभूतमलैकं यद्याप्रापद्यापतयावहत्प्रसमस्तवस्तुवि
तीनोप्यनंतनविरोधिपापाक्रांतोप्यनंतमदपचारयुक्तोप्यनंत तमदीयापचारयुक्तोप्यनंत तासत्यापचा
रयुक्तोप्येतत्कार्यकारणभूतानादिविपरीताहंकारविमूढात्मस्वभा वोप्येतदुभयकार्यकारणभू
तानादिविपरीतवासनावद्धोप्येतदनुगुणप्रकृतिविशेषसंबद्धोप्येतन्मूलाध्यात्मिकाधिभौतिका
धिदैविकसुखदुःखतद्धेतुतदितरोपेक्षणीयविषयानुभवज्ञानसंकोचरूपमच्चरणारविंदयुगलैकांतिका
त्यंतिकपरभक्तिपरज्ञानपरमभक्तिविघ्नप्रतिहतोपियेन केनापि प्रकारेण द्वयवक्ता त्वं केवलं मदीय
यैव दयया निःशेषविनष्टसहेतुकमच्चरणारविंदयुगलैकांतिकात्यंतिकपरभक्तिपरज्ञानपर
मभक्तिर्मत्प्रसादेव साक्षात्कृतयथावस्थितमत्स्वरूपरूपगुणविभूतिलीलोपकरणविस्तारापरो
क्षसिद्धिमन्नियाम्यतामदास्यैकस्वभावात्मस्वरूपो मदेकानुभवो मद्दास्यैकप्रियः परिपूर्णानवरत
नित्यविशदतमानन्यप्रयोजनानवधिकातिशयप्रियमदनुभवस्त्वं तथाविधमदनुभवजनिता
नवधिकातिशयप्रीतिकारिताशेषावस्थोचिताशेषशेषतैकरतिरूपनित्यकिंकरो भव तथाविधत्वप्रति
हतोपीत्यं तेन शक्तिपूर्वानागतानेन कालसंनिकृष्टपाप्य ह्यसंतानोपायतप्रकाशताननुशरणः इः

त्तमां गतिं परमप्राप्य जन्मनां पुण्यजन्मनां ज्ञानवान् पूर्वोक्तज्ञानवान् वासुदेवः सर्वमिति प्रपद्य
ते इत्यन्वयः सर्वप्राप्यप्रापकादिरामस्यैव वासुदेवेत्यादि निदर्शितज्ञानविशेषवत्वान्मन्दत्वोक्तिः म
हात्मनाइति भावः सुदुर्लभः मत्तः प्रयोजनान्तरार्थिनः प्रार्तादयोपि दुर्लभा अयं तु कर्मावश्यमध्ये मत्तो लाभा
र्थिना मयादेशिकार्थिभिरन्यैश्च सुदुर्लभः लब्धुं शक्यमलभ्यलाभ इति भावः उक्तं स्त्रीयोक्तं दुर्लभा भग
वद्योगभाविनो भुवि मानवाः तद्दर्शनात्तदालापात् सुलभं शाश्वतं पदमिति मा अज्ञो जन्तुरनीशोयमित्युक्ते
बुभुक्षोरिवयक्तं श्लोकत्रयोदितज्ञानिनं कुरूच क्रियाफलत्वज्ञामीत्यात्मनेपदेन व्यज्यते अथ वक्ति
तत्त्वादिस्ते श्लोकत्रये त्युक्तं परभक्तिश्लोकानां भिन्नप्रकरणस्य तयाख्यान त्रये त्युक्तं मा पाप्तीतिरवि
वेकानामित्युक्तं भुवार्ष विषयासक्तेश्च मागराय अयं शरीरत्तानसमयभाविनो बाह्याकारानन्ययते प
रभक्तिरिति अथ मुक्तदशाभाविनां परभक्त्यादीनामपेक्षा एकत्वभावत्वोक्तिश्च तत्परभक्त्यादिभ्यवस्थे
दी॰४ पार्थोक्तानामेव तत्रत्यपरभक्त्यादीनां सायुज्यानुवादेन कैकर्यपर्यन्ततां चाचतपरेति अत्रत्वदितिवक्तव्ये भ
गवच्छब्दः अनुभाव्यपोषकत्वस्फुटीकरणार्थः किंकरविशेषणं शेषशेषतैकरतिरूपशब्दं अशेष
तैकरति रेवरूपं निरूपकं यस्यति भावः भवानि इति प्रार्थनया त्वत्किंकरभावात्पूर्वं मम सकलं त्योइति
तिचसूच्यते एवं चपार्थो व्याख्यतः सर्वज्ञोपि स्वतादेवयांचा विज्ञापनादिभिः तत्तदिष्टप्रदिस्सा

ग॰भा॰
३६

रस्य च पुनात्मनिर्वासकमशेषतइति पूर्वत्र संक्षिप्तं विशदमनुभाषते एतदुभयेति वासनायाश्चापि प्रवाहरू
पेणानादित्वे यथावस्थिततत्त्वज्ञिप्तपुरुषार्थवासनायाश्चार्थमत्र विपरीतत्वोक्तिः पापस्य वासना
पापवासनायाश्चपुरं मरुचिजनकनिग्रहाशः अहंकारस्य वासनायोः यस्माद्दशमुखजनकबुद्धि
संस्कारः भगवत्स्वरूपतिरोधानकरीमिति तुं मनुवदति एतदनुगुणेति एतच्छब्देन पूर्वोक्तपापा
हंकारवासनारूपत्रितयपरामर्शः अत्रापिका र्येत्वेकारणत्वे च विवक्षितं सात्विकप्रकृतिमयव
छेदाय विशेषणं शब्दः संवद्धः दृढ इत्यर्थः एतत्त्रितयगाढदुर्विवेच्यपदेन विहृतं प्रकृतिसंबंधा
स्याभिमतप्रतिबंधकत्वे चार्थं प्रपंचयति एतन्मूलेति दुःखस्य संसारोद्वेगजनकत्वमपि संभव
ति सुखस्य तु संसाररुचिजनकत्वेन विशेषत्वमधिकमित्यभिप्रायेण पूर्वं सुखस्योक्तिः दुःखवत्सु
खमपि आध्यात्मिकाधिदैविभेदेन त्रिविधं आध्यात्मिकं आत्माश्रितात्विसमुदायप्रधानहेतुकं
ताहशं दुःखं द्विविधं तत्र शिरोरोगः प्रतिश्यायः इत्यादिनोक्तं मानसं कामक्रोधभयद्वेषइत्यादिना
आधिभौतिकं तु पशुपक्षिमनुष्याद्यैरित्यादिना आधिदैविकं च शीतोष्णवातवर्षाद्युतादि
समुद्भवमिति अत्र दुःखस्य पूर्वकालीनदुःखविषयत्वादुत्तरदुःखविघातं धरन्ति तत्वोक्तिरुत्त
रकालस्वास्थ्य परत्वान्निति निज याचानात्पथ्यादविरोधः त्रिविधमप्येतत्सुखमवांतरहेतु

35

राम
३६

त्युक्तविस्तारस्वरूपेण प्रथमपादतात्पर्योक्तिः येन केनत्वमित्यं तेन द्वितीयपादोक्ताधिकारिकत्यलाघवा
दिव्यंजनेन केवलमित्यानात्वमहं त्वंसि वाक्याभिप्रेतानि षनिष्ठानि पूर्वके प्रज्ञाप्तिप्रकाशने एवंभूतोसी
त्यादिभिः प्रपन्नविषयशोकापनोदनवाक्याभिप्रेतप्रपंचनमितिविभागः एवंभूतमत्कैंकर्यैत्यत्रैवंभू
तेतिकैंकर्यविशेषणे उपायनयेत्युपगच्छातरोक्तक्रमेण साक्षात्परं परयेतिभाव्यं अवलंब्य मन्नितेष्टा
नितमित्यर्थः मदादेशात्मके शास्त्रे विहितमितिवा समस्तवस्तुशब्देन पुरुषोत्तमप्रपत्तिव्यतिरिक्तास्तत्वज्ञा
नपूर्वकाः कर्मयोगादयः उपासनपर्यन्तानि हस्तग्राह्यसदुपयुक्ताङ्गानि मानि तान्सिद्धार्थमाह अनेनत्वद्वि
रोधीति उपासनादिविरोधित्वात् प्रवृत्तिधर्मापि पापशब्देन संगृहीत अनेनतन्मद्य चारेत्यादिभिः।
पूर्वं च विशेषापचारभिन्नतत्वस्यापृथग्युक्तिः एकैकवर्गस्याद्वुस्तरत्वद्योतनाय प्रत्येकमात्रं नेत्यनिर्देशः
उक्तानां पापानां निदानं भक्तियोगादिप्रतिबंधकारभूतमहंकारविमूढात्मेत्यादिषु प्रसिद्धं पूर्वविपरीतता
नशब्दोपात्तेष्वन्यतममाह एतत्कार्येति कार्पण्यमहंकारस्थानादित्ववी जांकुरन्यायेन प्रवाहरूपेण
भाव्य श्रूयतेऽहंकारादिशब्दत्यागेन यथावस्थितात्मस्वरूपावहेदार्थे विपरीतशब्दः अनन्तमर्थैत्वा
भिमानात् स्वातंत्र्यर्थी रोपाद्विपरीतत्वे विरुद्धत्वमिहति रोहितत्वे नित्यप्रकाशमानस्यात्मनः ति
रोहितत्वमाधियत्वशेषत्वादिधर्माणां मनत्वभासनादितिज्ञापनात् स्वभावशब्दः पापस्याहंका

गा॰भा॰
३७

36

जन्मात्रानुभाव्यत्वमिति केचित् एतेन जीवांशगतव्यापारनिरपेक्षमोक्षप्रदानादिपक्षोऽपि निरस्तः इतःप
रत्वस्य हेतुत्वं तरमनपेक्षितमित्याह केवलमिति मदीयपेक्षनान्यदीयपानञ्चमत्तकारीतरसापेक्षयेति
भावः यस्मात्प्रपन्नपुल्लसितारक्षणेच्छा प्रपत्तिजनितप्रसादविशेषसत्यपि सत्वजदयाप्राधान्यमित्
सूचितं कर्मणामसुखदुःखजननशक्तिश्चतिरोधायकत्वादिशक्तिरपि निहतेत्यभिप्रायेण निःशे
षशब्दः स नाशे वहत्युक्तस्याहेतुकोक्तिः हेतुभूतपापसद्भावे पुनरपि विच्छुत्यद्यते इति तत्परिहारार्थ
मुक्तं सहेतुकेति विघ्नाः पूर्वोक्ताः एवमनिष्टनिवृत्तिरुक्ता अथ विघ्नानिवदनुप्रयसं तेषां ज्ञानी त्वा
दिस्वार्थितज्ञानपूर्वकपरभक्त्यादिप्रदानमाह मत्प्रसादलब्धेति इत्तिपरमभक्त्यादिवचनेन तत्पूर्व
भाविज्ञानविशेषस्याप्युपलक्षणं अत्र प्रसादशब्दः प्रपत्तिजनितप्रसादनिरस्तप्रतिबन्धकनिरुपाधि
कसौहार्दपरः एवमन्यत्प्रसादादेवेति वक्ष्यमाणोऽपि अवधारणेन सत्कारिनैरपेक्ष्यं द्योत्यते सत्व
रूपेत्यादिकमुत्तरं खण्डस्य नारायणशब्दार्थः विभूतिशब्दोऽत्र नित्यविभूतिविषयः उपापदशात्तोशी स्या
विष्टितत्वस्यानगुणादिपरिच्छिन्नस्वरूपाद्यनुभवव्याहत्यर्थं यथावस्थितविस्तारशब्दो ह्यारोप
शंकानिवृत्त्यर्थं [illegible] यथावस्थितशब्दः हेत्वभावात्त्रभाभावः एवं सर्वविच्छिन्नपरमभोक्तव्यस्या

राम
३७

स्वरूपवैषम्यादनेनप्रकारमितिसूचयितुं तच्चतु सुखदुःखहेतत्वञ्चस्वरूपतोविषयतयाचापिपर
मत्क्याद्विविध्याः तदितरेत्युपेक्षणीयविशेषणमुपेक्षणीयविषयत्वात् गर्हितम्तदनुभवोपयुक्तत्वाल्लो
नू कानुभवरूपत्वेनपूर्वोक्तविपरीतज्ञानविशेषतयास्वरूपतः संस्कारतश्चप्राप्तविषयानुभवविरोधित्वा
न्संकोचस्तत्कोपदेशसदृक्कैः शास्त्रैरपिपरावरतत्त्वविषययथावस्थितज्ञानप्रसाराभावः भ
गवच्चरणारविन्दयुगलेति स्वयमुक्तिरिदन्नदोषायईश्वरस्यपरस्याम्नातोर्थशंसिनः सर्वत्रस्वगुणाविष्क्रि
यायादोषरहितत्वात् तेनापितच्चरणयोःस्वाश्रितरक्षणसाधनतयासंप्रीतिविषयत्वेनस्फुटत्वा।
त्वोपे[illegible]यत्वेश्च तथाचोक्तुः तस्यस्वात्मप्रदानेनु साधनेस्वपदद्वयमिति अत्रपरम [illegible]त्यादिशब्दैर्दर्शपा
तात्पूर्वभाविनः पश्चाज्ज्ञानिनोवस्थाविशेषाः संगृह्यन्ते प्रतिपत्तोपिइत्यनेनचापि शाब्दस्यागानुवादो
चोत्पत्ति धर्मान्तरैनैरपेक्ष्यविशिष्टविधानमपि द्वयवक्तव्यनेनसूचितं नचैतावताप्रपत्तेस्तदविनाभू
तां[illegible]गानिवृत्तिः शरणमहंप्रपद्ये इतिपूर्वोक्तानुवादत्वेनप्रपत्त्युपजीव्यत्वेनेव द्वयवचनस्यात्रविवक्षि
तत्वात् येनकेनापीति अस्यत्वात्तोवाधिकारदृष्टःसितश्चभावे नसंप्राप्तविभीषणोवासुग्रीवोयदिवारा
वणः स्वयमित्याद्युक्ताधिकारविशेषानियमेतात्पर्यं शरणागतस्यप्रपन्नेष्वादरातिशयादीन्गमा

गी.भा.
३२

प्र

प्राकृतिस्थूलसूक्ष्मरूपाविस्तर्ज्यवन्तदानीमेव मत्प्रसादलब्धमच्चरणारविन्दयुगलैकान्तिकात्यन्तिकप
रभक्तिपरज्ञानपरभक्तिकृतपरिपूर्णानवरतनित्यविशदतमानन्यप्रयोजनानवधिकातिशय
प्रीतिकारितशेषावस्थोचिताशेषशेषतैकरतिरूपनित्यकिंकरो भविष्यसि एवंभूतोसि इति प्रकृत्या
त्मविवेकाध्यात्मिका: परावरतत्त्वविवेकाज्ज्ञानगर्वान्त: परावरपुरुषार्थविवेकादनन्यप्रयोजनः स्वपराधि
कारविवेकादनन्यसाधनः पूर्वोक्तादस्मात्तदित्यनुग्रहविशेषान्मूमितानुष्ठित मरन्यामत्तश्रमपा स
स्वीकृतमरोनित्यकिंकरो भवेति दत्तवरस्त्वं मुक्तप्रायोसीत्यर्थ: आख्यातेन संततमेनामित्यवस्था।
ऽवगम्यते अथवा नित्यकिंकरो भवेति सत्यसंकल्पेनोक्ते तेन वाप्येन वा प्रत्यास्मान्तु मे कालविनिवर्त्तको शङ्के
त्तरासंभवे च तदानीमेव तथाविधमात्मानमपश्यतः क्रमात्तत्सिद्धिमाह एवमिति एवंभविनु
मुपक्रान्तोसीत्यर्थः भयावस्थायां देहेन्द्रियविशिष्टदशायां कथं कुत्र निरपाय: कालक्षेप इत्यत्राह अ
ध्यात्मिकेति अत्र [illegible] लोकरसुखस्याप्युपलक्षणार्थमिदं दु:खोक्ति: श्लोकत्रयावयुक्तज्ञानभक्ति
शालिनं प्रातिकूल्याविशेषाद्वा दुःखशब्देन सुखस्यापि संग्रहः गंधशब्देन वातद्विवह्नातेन सर्व
साधारण: क्षुदादिर्वाभिप्रेत: दु:खस्य द्वयार्थानुसंधानं प्रतिविघ्नत्वस्यात् अन्तस्तदाहितोक्तिरि

राम
३२

साक्षात्कारे नारायणाख्यार्थस्वरूपाविर्भावमपि स्वाधीनस्वार्थैककर्तृत्वमोक्षस्वतन्त्रमनिवृत्तिपूर्वकमतज्ञोक्तत्वज्ञा
पनायप्रथमाह स्वपरोक्षेति नियामकत्वोत्तमात्रमाप्यत्वधार्यत्वेचाकर्षेस्त्रं तःप्रविश्यशास्ता एतस्यचा
क्षरस्यप्रशासने गार्गिसूर्याचन्द्रमसौविधृतौतिष्ठत इति श्रुत्यनुसारात् एतेनसस्वरादिलुक्तेपिमुक्तिपा
रतन्त्र्यादिरनपायोदर्शितः नियामकत्वेचिदचित्साधारण्ये दासत्वेतुचेतनैकनिष्ठे तयोःप्राप्तिस्विके
प्रयोजनमाह मदेकानुभवोमहात्म्यैकप्रियइति केवलार्थकैवल्यपुरुषार्थयोरिवस्वनिष्ठतयास्वतन्त्रतया
चस्वात्मानुभवप्रसंगोपितदानभवतीत्यभिप्रायेण मदेकानुभवशब्दः स्वात्मानुभवप्रधानेस्वानुभाविस्व
प्रधानगोधनिवृत्त्यर्थमहात्म्यैकप्रियइत्युक्तं पूर्वोक्तमेवानुभवपरमपुरुषार्थत्वप्रतिबोधायप्रवेवत
पोष्कल्यादिभिर्विशिनष्टि परिपूर्णेति तत्प्रयुक्तप्रीतितत्परिवाहश्च नित्यकिंकरोभवानीत्येतेनप्रा
र्थितप्रपद्यति तथाविधेति ईदृशत्वेश्वत्वप्राप्यत्वाभत्वव्यासतोयार्थमुत्तरश्लोकत्वविधानार्थंचानु
वदति एवंभूतोसिन्पृथ्यात्मिकाधिभौतिकादैविकदुःखविघ्नगंधरहितस्त्वंद्वयमर्थानुसंधाने
नसमत्वस्वैव कालं यावच्छरीरपातमत्रैववशीरं गे सुखमास्वशरीरपातसमयेतुकेवलंमदी
येवपरमव्योमानिवासमवलोकयन्प्रच्युतपूर्वसंस्कारमनोप्राजीर्णमिवसुसुखेन

ग.भा.
३५

संधानेन प्रतिदिनं कर्मद्वयदर्शिनो ; विलंबितानां पापसंपरमनुरूपार्थलाभमवसाये न विघ्नयं कालस्यै
षयिकं रसं वैमुख्यहेतुभूतद्वयार्थानुसंधानसारस्येनचसंतुष्टो न त्वेवेत्यर्थः सचायमन्त्यसेवासौक
र्यार्थउपदेशः सुखीभवेति । वदनुग्रहेतोक्तिर्वा एवं मर्थानुसंधानद्वयवचनमुखाशिकाभिमितोवा
क्कायानामयोग्यव्यापारनिहतिरपि स्यात् भवत्येवं कृतकृत्यस्यान्तरकाल्यरूपकलेदेहपातदशायम
कलेचवदेत्याकांक्षायांप्रारब्धशरीरानुवर्तकप्रतिबंधनिवर्त्तोदयासत्यपस्यदिव्यशक्तेः स्वस्यपूर्वकृ
तस्परज्ञासंकल्पानुगुणामन्यैरनिवार्यमुत्तरकल्पमाह शरीरपातसमयइति वाङ्मनसीत्यादिश्रुति
सिद्धायांमनःसंपत्तेपूर्वावस्थायामित्यर्थः एतेननिशिनिर्मितचेदित्याद्युक्तकालनियमाभावश्चसूचि
तः ततश्चप्रियमाणोऽपि निर्वदन्नतुशब्दोऽत्राधिकार्यान्तरादिशेषमनुग्र कार्यपोत्तयति द्वाका
रूपाभावसंनिनतयास्वेनमयापरेवीतदानीप्रबोधस्यदुःसंपादत्वं एवं तु शब्दचोतितमेवविशेषंव्य
नक्ति केवलमित्यादिना केवलं पूर्वाभ्यासानपेक्षं पंचयोगिनइत्याद्युक्तताद्दालिकस्वयत्ननिरपे
क्षंच मदीयपयैव मत्स्वभावमतयैवना न्यदीयया नापिपूर्वोक्तक्षेत्रवासद्वयार्थानुसंधानजन्यया
नचर्तद्दालिकप्रार्थनासापेक्षयाइत्यर्थः श्रुतिश्रवुद्धः शरीरपातात्पूर्वकालइवज्ञानपोष्कलवा

राम
३५

38

ण्यपूर्णविवेकानामभिमानिकं सुखं दुःखं नास्ति सांस्पर्शिकानां तु प्रारब्धकर्मवशात् संभवतामपि प्र
तिदिनं कर्मक्षयमोक्षासन्निदर्शनप्रीत्या तद्यथार्थानुसंधानविच्छत्वं नातीवास्ति अनेन प्रत्यक्षादिविरोधः
त्वे अनन्यज्ञानगम्यादिप्रार्थनावान् उच्चारणे प्राधान्येन स्तोत्रं तु अर्थानुसंधानेन सत्त्वशब्दः एव मर्था
नुसंधानेनेत्यन्वयः एवमखिलहेयप्रत्यनीकविशदप्रकारेणेत्यर्थः इति ह्यात्र कृत्यत्वप्रतिसंधान
प्रीत्यर्थं अस्य च स्वयं प्रयोजनकं कर्मरूपतो घनं तु कूलमित्यादिनयेन भगवदनुभवप्रीत्यनुवृत्त्यर्थं सम
१६ वदंघ दुःखनिनिक्षार्थे नित्यभर्ताऽनुसंधानरसानुवृत्त्यर्थं निषिद्धकाम्यादिसंगतिवृत्त्यर्थं च सर्वेत्युक्तिः
इदं तु स्वभावार्थशास्त्रप्राज्ञाविरोधेन नेयं अन्यथा सर्वप्रमाणविरोधात् तस्य तावदेव चिरं याव
न्न विमोक्ष्ये प्रारब्धमात्रे मुक्तानन्तवित्सुखमाप्नुयात् प्रारब्धमेव भोक्तव्यं कर्मवृत्तेर्विदामपि अना
रब्धकार्य एव तु पूर्वे तदवधेरिति दर्शितः प्रक्रान्तकर्मफलभोगोपि प्रपन्नस्य यथाभिलाषं प्रपत्त्युत्
तिशरीरावधिकः इत्यभिप्रायेणाह यावच्छरीरपातमिति शरीरितारतम्याद् व्यवस्थितितारतम्ये अत्रैव
प्रत्यासन्ने मत्सेवानुगुणे न तु मत्कैंकर्यविरुद्धदेशेऽपीत्यर्थः अत्रानेकपुराणादिप्रसिद्धः श्रीरंगोपा
दाने भगवतामिमतस्वयंव्यक्तादिभगवत्क्षेत्रान्तराणामप्युपलक्षणे सुखमास्व कृतकृत्यत्वप्रति

चिकित्सकशल्यप्रयोगन्यायेन शंकितोऽक्रमणाभेदुःखाभाव मत्वा सत्त्वपरमपुरुषार्थानुसंधानत
दनुग्रहेतानात्मिक भगवदनुभवातिवाहकदर्शनजनितहर्षप्रकर्षेच्चार्भितत्वात् सुखेनेति इमो
स्तनायेनुवृत्तितिरोधानादिभिरयस्तारिर्शीकारागन्हनरकादिवदनुसंहितादुरत्ययो मदन्येस्त्वाज
यितुमशक्यंचेतिभावः प्रकृतिसन्ततविकारशीलात्रिगुणाद्रव्यमुत्क्रांतियादिचार्चिरादिपादेचोक्तं
सर्वतत्त्विप्रत्वात् स्थूलसूक्ष्मरूपाविसृज्येति स्थूलप्रकृतित्यागो त्रैव सूक्ष्मप्रकृतित्यागस्त्वनन्तु

वभावनातीतानुक्तंयेयोगिनांनपदेवयानःपरःपंथायोगिनांक्लेशसंक्षयइत्याद्युक्तंदेवयानपथे
नदिव्यदेशागमनदशायामेवभवतीति एषसंप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थायपरंज्योतिरुपसंप
२१ द्यस्वेविद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्वमुत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गेलोकेसर्वान्कामानाप्त्वामृतःसमभवदित्या
दिवुब्रह्मप्राप्तिपर्यन्तामिधानात् तिरोधायकस्य सूक्ष्मप्रकृतिविश्लेषोप्यच्छिप्रदः सुवालोपनिषदि
त्ययुनर्भवायकोशंभिनत्तिकोशंभित्त्वाशीर्षकपालंभिनत्ति शीर्षकपालंभित्त्वापृथिवींभिनत्तिइ
त्यारभ्याक्षरंभित्त्वामृत्युंभिनत्तीत्यन्तेनस्थूलशरीरत्यागपूर्वकतमःपर्यन्तसर्वतत्त्वातिक्रमउक्तः
तदेवंक्रमेणएवंसूक्ष्मप्रकृतिविमोक्षानंतरंस्वस्यैवप्रसादिनाविलेवितमनीरपास्यात्तिमाद्न

नु यत्र न केवलसंकोचाभावमात्रं किंतु प्रत्यक्षप्रकाशकल्पः पूर्वावस्थातोऽतिशयो विस्पादित्य

१२ र्थः अपरिच्छिन्नस्तु प्रबोधो विशिष्टदेशगत्यनंतरभावी अस्मिन्नवस्थाया मार्चिरादिवदन्यदर्शने

तवनस्यादित्याह मामेवालोकयन्निति नित्यमनुचिंतितं मामेवप्रत्यक्षयन्निग्रहविशिष्ट

विशदमनुसंधानडत्यर्थः साक्षात्कुर्वन्निति वा तदानीं सर्वलोकनीयं सर्वं भगवदपृथक्सिद्धत

ति५ येवमात्मीयावधारयन्निति भावः एवं ज्ञानदर्शनप्राप्तिः अपवर्गमात्रयाः प्राप्तिः पुरुषार्थत्वायेतदौत्क

नुह्यमित्याह अप्रच्युतेति भगवानेव परमप्राप्यइति शास्त्रजन्यानुभवसंस्कारस्य कालविप्रक

र्षकायविश्लेषक्लेशादिभिः प्रच्युतिर्न भविष्यतीति तत्र एव संस्कारमूलः प्राप्तिमनोरथोऽपि तदानीं त्य

न्यमाने देहे तदनुवर्तिष्यमाणा वा किं भविष्यतीत्यत्र सर्वानर्पे[illegible]वतैतिनाव अतिप्रवृद्धरस्यादि अ५ ६५

भिः परमभक्त्यादिरेव वा परमात्मनि विश्लेषादनंतरमाविप्रबोधादिकं वा विवक्षितमिति केचित् लब्ध

स्ततनशुभवस्त्वंतरस्य जीर्णवस्त्रइव अत्यासन्नदिव्यदेहलाभस्याचिरपरिचितेऽपि भोगायतने

जिहासोत्पत्तिं अनायासेन तनुप्रीतिं च दर्शयति जीर्णमिव वस्त्रमिति कृतकृत्याः प्रतीक्षंते नो

पजनं स्मरन्निदं शरीरमित्यादिभिरभिप्रेतेऽलभ्यापरित्यागक्लेशाभावे यमकिंकरादिभयाभाव

ति नचतेनोपायवैकल्यंफलप्रतिबंधोवामतिकालुष्यंनिहन्तेस्वचनारमनस्मादिःस्वयंपुरुषार्थःस्मृतः
प्रसन्नेनभगवतासंशयनिवर्तनमुपपद्यतइति यद्वा यावत्फललाभविसंवादशायामस्त्रोत्तनीयो
विश्वासोमस्तविश्वासःसचतात्कालीनउपायांगःपश्चात्तुमदभिप्रायंयद्वाकंपरामश्यतामद
नुग्रहादेवसंशयोनभवत्येवेतिज्ञापनार्थमिदमातेमहदित्यादिनःनिःसंशयमुच्यतइतितेनिश्चि
तशास्त्रार्थस्यसर्वसुहृदित्सर्वेशःकोमयितस्तमरस्यच स्वतन्त्रस्यप्रयोजनप्रधानायं नित्यकिंकरत्वे
प्राप्यपितव्येतदुपच्छन्दनेचेतनतद्गमोस्वयवचनविरोधःस्यादितमिप्रायेणाह स्वतंत्रतेनोक्तमेवमेड
तोःस्वतन्त्रतानुक्तिःराज्ञितविषयासुरेषुप्रतारणदर्शनात् स्वतन्त्रत्वमत्यन्तस्वातन्त्र्यादुच्येते
त्यत्राह नचवक्ष्येकदाचनेतिस्मृतः पूर्वइदमपिलब्धवाक्यतयापूर्वपदाशंकनीयमित्यत्रस्वल्प
वादोचरावइतिप्रसिद्धलोकोक्तिःछायपायास्वयमेवाह रामोद्विर्नाभिभाषतेइति स्वोक्तविरु
द्धेनाभिभाषतइत्यर्थः ममसहकृदुक्तैवाऽर्थनामपेक्षितार्थसिद्धेनात्पर्य एवंसामान्यतःप्रप
न्नैवपृष्टतपर्यनुमानापराधक्षमानुजपरिग्रहपर्यायदेशपर्यवसानेचविशेषतउक्ते स्लोक
द्वयमाह सकृदेवसर्वधर्मानितिच वेदवैदिकमात्रातिशायिनोरनयोःशरण्यवाक्ययो

दानीमेवेति अन्वेषणीयोन्तरामान्नविलंबइतिभावः प्रसादइतिरोधापकोशपर्यंतस्यनिगन्तरूप
कालुष्यनिःशेषनिहन्तारिष्विवभागवतजनेषुपपावस्यितंसौलार्दंतत्त्वात्रनिरवद्यानिरतिशया
नेदमनुनवलवसावितीहेव अत्रैतावदस्मिन्दुष्फलेच्छपुपाय गौरवं सौदेत्वनेकजन्मसंसि
द्धिअक्लेशेनमत्तात्संसिद्धान्क्षपयित्वाधिकारान्स्वकाले नुमपसेत्यादिभिः हः सूसाध्यत
योक्तिविधिशिवसनकाद्येर्धानुमत्यंतदूरंगुरूपास्स्वनसाध्येन्यासमात्रनिरपेक्षस्यदस्वास्यतएवेति
लाक्षिवचनमनुपपन्नमितिकेचित्संकायेनरः अतस्तंविस्रंभयितुंभाष्यकारमुदिशयाह मा
१२ नैमःशर्म्मेशयेति अनन्तेनोक्तपूर्वमेनंचंदेयेकदाचन रामोद्विर्नाभिभाषते सकृदेवप्रपन्नायतवास्मी
तिचयाचते अभयंसर्वभूतेभ्योददाम्येतद्व्रतंमम सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकंशरणंव्रज अहं
त्वासर्वपापेभ्योमोक्षयिष्यामिमाशुचइतिमयैवेत्युक्तं अनन्तत्वंतत्वतोमद्ज्ञानदर्शनप्राप्तिः स
शयः सुखमास्व ननु उपायलाघवप्राप्यगौरवादिनिमित्तशंकाविघ्नंनेनमत्तविश्वासपूर्वके
शरणमुपगतस्यसंशयप्रसंगाभावादत्रतत्सूनिषेधोनिरर्थकः नैवंतादात्मिकमत्ताविश्वासेनोपा
येनिष्पन्नेपिसतिफलाविनाभावेपिकेषांचित् प्रारब्धकर्मविपाकवैचित्र्यात्संशयोपिसंभव

म. दाज्ञानिलेशेन मलभगवद्प्रसादेन संसरंतमेवमगत्कुपायमलमसदाचार्यांगीकारेण द्वयोच्चारणपूर्वकं स्व
रक्षाभरन्यासे सिद्धप्रसादेनैवेन तस्माद न्यधिकस्याभावात् स्वीकृतभर: श्रिय: पतिर्नारायण: कालत्रयव
र्तिन: सर्वान्सतातिकृत्वा स्वयमेव स्वार्थमेव मास्वज्ञानदर्शनप्राप्त्यादिप्रसादानेन रक्षेदिति विश्वसितनिर्भरो
निर्भय: संतुष्टो भवेतिनिवाम नेभवति इतिशरणागतिगद्यप्रतिपतिरेज शब्दवनरूपेणाम्नुतदेशिकद्रष्टावि
मर्श्यनिक्षिप्यमोक्षेकदेशाकवि: विकशितनिगमांतविभ्रमादेशिकत्वं कृतिभिरनुमतेनदोसमवुध्यामयेवं प
निपतिपद्युगघटमाक्रियापायथावत् कथितमथिते चकसप्रयतान: सम्पृष्ठे: इतिश्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्व
तंत्रस्वतंत्रस्य श्रीमद्वेंकटनाथस्य वेदांताचार्यस्य कृतिषु रहस्यपद्युगघाधिकार: प्रथम: श्रीम
ते रामानुजाय नम: श्रीसीतापतये निखिलवेदवेद्याय शुद्धगुणाश्रयायनमोनम: श्रीमल्लक्ष्मणमुनि
नाशिष्यानितैकाग्रचेतसा कथितं मितगद्यमतिसारं व्यक्तं व्याख्याति वेंकटेशाकवि: अत्र द्वयार्थानुसंधा
नरसिकचेतसाभाष्यकारेण शरणागतिगद्यव्याख्यानमपि द्वयेव दुर्धाश्रोतव्यमिति मन्यमानेभ्य: शिष्येभ्य: पु
नरप्याकिंचन्यादिपूर्वकं चेतनपूर्वकं स्वानुष्ठानप्रकाशनप्रक्रियर्यैव लेशेपेणाप्याक्रियते तथाहृत्राधिक
वाक्यमुत्तरखंडस्य विवरणं द्वितीयं पूर्वखंडस्य तेनैवाधिकारविशेष: कार्यरूपमंगं च प्रदर्शितं ।

रथितदधिकारयोरभिधास्यामहे इदं मोक्षप्रदानोत्सुके नमयैवोक्तं नमदादेशमृतद्गुरधिगमा
र्थैव दमुखेन वासेन वक्त्रं मा दिदेशो पुरुषांतरेण वा मयैव वक्तुं क्रममिति क्षिप्रमिहोदितो वा उ
क्तमेव स्थिरीकरणार्थं तो वा तिशयार्थं च निगमयति अत इति अतः सत्यवादिनां नाम तेन
मयोक्तस्य विश्वसनीयतमत्वात् त्वां प्रामाणिकः तत्वं पि पुरुषान्नामहात्मानं समेमिनयनसंप
दइति मत्प्रशमनीयस्य मत्स्वीकृतस्य रसस्य तत्वतः संशयविपर्ययराहित्येन मज्ज्ञानदर्शनप्रा
प्तिं तु यथायोगमत्र परत्र चापेक्षितास्विति शेषः निःसंशयं तु नित्यं वसतिवैहरिः संशयात्
हेतुवद्गुलान्नाध्यायपतिसाद्य वदतिप्रमाणसूचनायाह निःसंशय इति सिद्धस्येव ज्ञान
स्यात्मनुक्ततो संशयइत्यनिवार्यते अतएवैतेन निर्भरत्वादिकमप्याक्षिप्यते सुखमस्त्व प्रा
ध्यात्मिकत्वादिनापूर्वं मयोक्तमेवतत्वोचितमिति भावः यावच्छरीरपातमिति पूर्वोक्त
स्यानुक्तेरयमभिप्रायः मत्प्राप्तिः प्रारब्धाकर्मप्रतिनियता पुरवसान निर्बंधो नास्ति यावं दनु म
भवापेक्षाहिता वदत्रसुखमास्स्व परिपूर्णानुभवलोपि हस्तु स्वाधिकायामप्युक्ते योगेसः।
त्वापुः शेषे संखलु मन्ययोपात्यतिक मल्लोकप्राप्यपदं गमिष्यसीति एतेनानादिकाल

मो

स्वाधीनशब्देन भगवत्स्वरूपाधीनत्वं तदिच्छाधीनत्वं च विवक्षितं सर्वस्य साक्षात्परंपरया वा तद
भिमततयातत्स्वरूपाधीनत्वे नित्यानां पदार्थानां तदिच्छाधीनस्वरूपत्वे तदभावे तेषामभावः प्रसज्जे
दिति प्रसंगतत्त्वेन स्यापद्यत इत्यभिप्रायेणाप्याहुराचार्याः इच्छात एव तव विश्वपदार्थसत्ता नित्यप्रिया
स्तव तु के च न ते हि नित्याः नित्यत्वदेकपरंतत्र निजस्वरूपाभावत्कमंगलगुणादिनिदर्शनेनेत्यभा
षि च शारीरकांते परमपुरुषभोगोपकरणस्य लीलोपकरणस्य च नित्यतया शास्त्रावगतस्य परमपुरु
षस्य नित्येच्छत्वादेव तथाविधस्यानमस्तीति शास्त्रादेवगम्यत इति नित्यानां तु तदिच्छाधीनस्वरूपत्वं
तदायत्तोत्पत्तिकतयानुप्रसिद्धं गुरुद्रव्याणां पतनप्रतिबंधे न धार्यत्वमपि तदिच्छाधीनत्वमपि तदिच्छा
धीनत्वविशेष एव चेतनशब्द इह जीवविषयः बद्धमुक्तनित्यरूपेण जीवानां त्रैविध्यं अचेतनशब्दः।
अवाप्तद्रव्यपरः त्रिगुणकालशुद्धसत्त्वरूपेणाचेतनत्रैविध्यं द्रव्याणां तदधीनत्वोक्त्या तद्धर्माणां तदधी
नत्वं कैमुत्यसिद्धं इति तदनुक्तिः अचेतनद्रव्यस्यापि धर्मभूतज्ञानस्य चेतनगतस्यो विशेषणतयोपात्तत्वा
दत्र पृथगनुपादाने चेतनमात्रे वा त्रैविध्यान्वयः चेतनानां स्वरूपे स्वासाधारणस्वभावैर्निरूपणीयध
र्मितस्य भेदस्तत्र वक्ति तोवर्गितत्वपरस्परव्यावृत्तिरूपो धर्मः स्थितिः कालांतरेपि विद्यमानतासां च

तृतीये तु महाविश्वासाद्यङ्गान्तरज्ञापके अनन्तरं श्लोकद्वयानुपठनेन पूर्वोक्तस्वार्थः प्रमाणतः प्रतिष्ठाप्यते
ततः परेण वाक्येन पूर्णप्रपत्त्यकुशलेजनेपि तत्पूर्णानुगुणप्रपत्तिवाक्योच्चारणमेवं व्याप्यते तत्सिद्ध्यर्थं
पञ्चात्र तु दशभिः संबुद्धिभिर्नारायणशब्दोक्ताशरण्याकारविशेषाः प्रकाश्यन्ते नमोस्तु त इत्यनेन तु प्रकृतो
पाये प्रधानभूतो भरन्यासः फलप्रार्थनं वा निगम्यते इति विभागः इतश्च प्रथमं सविभक्तिकस्य भगवतः परप्रा
प्यत्वादिसिद्ध्यर्थं चतुर्थ्यन्तपदप्रदर्शितं सर्वेश्वरत्वादिकमाह स्वाधीनेति स्वाधीनत्रिविधचेतनाचेतनस्व
रूपस्थितिप्रवृत्तिभेदं क्लेशकर्माद्यशेषदोषासंस्पृष्टस्वाभाविकानवधिकातिशयज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तिते
जः सौशील्यवात्सल्यमार्दवार्जवसौहार्दसाम्यकारुण्यमाधुर्यगाम्भीर्यौदार्यचातुर्यस्थैर्यधैर्य
शौर्यपराक्रमसत्यकामसत्यसंकल्पकृतित्वकृतज्ञताद्यसंख्येयकल्याणगुणगणौघमहा
र्णवं परब्रह्मभूतं पुरुषोत्तमं श्रीरंगशायिनमस्मत्स्वामिनं प्रबुद्धनित्यनियाम्यनित्यदास्यैकरसात्म
स्वभावोऽहं तदेकानुभवस्तदेकप्रियः परिपूर्णं भगवन्तं विशदतमानुभवेन निरन्तरमनुभूय तदनुभवज
नितानवधिकातिशयप्रीतिकारिताशेषावस्थोचिताशेषशेषतैकरतिरूपनित्यकिंकरो भवानि।
स्वशब्देन मुक्तप्राप्यस्यैकैकपोद्देश्यस्य सर्वेश्वरस्य प्रभुत्वादि प्रसिद्धं निरतिशयानन्दत्वादिकं सूच्यते

ग.भा.
४४

43

:ज्ञा

रागद्वेषः पुरुषविशेष ईश्वर इ[illegible]त्यादिप्रसिद्धः। विपाकादि संग्रहत्वात् पुंभोगादयो विपाकाः पूर्वानुभवभाविनाः आफ
लोदयशयानाः संस्काराः आशयाः कतिपयदोषरहितत्वमाहत्य यो महोदयशब्दः अस्यास्य शब्देन स्वभावतो निर्द
तयाकदाचिदपि दोषस्पर्शो नास्तीति विवक्षितं एवं पदद्वयेन परः पराणां सकलानां पतिः क्लेशादयः संतिपरा
वरिशेइत्यस्यार्थः अयते ज्ञानबलैश्वर्यत्यादिभिः कल्याणस्वरूपलस्वरूपविशेषधर्माणाम् स्वाभाविकेति स्वाभाविक
त्वमिह नित्यमनन्याधीनत्वं च तेन मुक्तानां नित्यानां च ज्ञानादिभ्यः तज्ज्ञानादेर्व्यवच्छेदः तद्बलादिरपि व्य
वच्छेदस्त्वनवधिकातिशयत्वादेरपि स्वापेक्षयोत्कर्षावधिरहितत्वं अतिशयोपेयते अनवधिकातिशयाः
ज्ञानं इत्यत्र सर्वविषयनित्यसाक्षात्काररूपं बलं अनायासेन श्रमप्रसंगः सर्वाधारकत्वं ऐश्वर्यं सर्वनियन्तृ
त्वं वीर्यं सर्वोपादानत्वादावपि विकृतस्वरूपत्वं शक्तिः विश्वोपादाननिर्वर्तकत्वं स्वेतरसर्वदुर्घटघटनशक्तिर्वा
तेजः असहायीनसहकारिनिरपेक्षत्वं पराभिभवसामर्थ्यं वा अत्र अभ्यूह्य व्यक्तिक्रमेण ज्ञानबलादिदिव्यत्रिक
निर्देशः षाड्गुण्यस्य प्रथममुपादानमन्येषां गुणानां तदंतर्भावेन तत्प्राधान्यात्परत्वज्ञापकत्वादाश्रितगोचर
व्यापारभेदसाधारण्यात् अथ षाड्गुण्यविततिरूपाः सौलभ्यज्ञापकाः संश्रितसंरक्षणगुणादौ विशेषत
उपयुक्ता गुणाः उच्यन्ते तत्र सौशील्यमति महतो मन्दैः सह नीरन्ध्रसंश्लेषस्वभावकता वात्सल्यं।

श्रितानाम्

राम
४४

द्रव्याणां स्वरूपेषु सर्वकालानुवृत्तिरूपा तेषां तत्तदवस्थाविशेषेण तु कालपरिच्छिन्ना तारतम्यवती चेति
[illegible]तद्भेदः । निवृत्तिरपि अकरणसंकल्परूपप्रवृत्तिविशेषः तद्भेदस्तत्कार्यादिभिर्द्रष्टव्यः अत्र स्वेच्छाधीनसर्व
[illegible]स्वार्थसर्वोपादानत्वसूचनात्सर्वशेषित्वमपि प्रसिध्यति तदाहुराचार्याः उपादत्ते सत्तास्थितिनियम
नादिभिश्चिदचितौ स्वमुद्दिश्य श्रीमानिति वदति वा गोपनिषदि उपायोपेयत्वे तदिह तत्परतत्वे न तु गुणाश्रत स्वा ५४
श्रीरंगेशयशरणमव्याजमभजमिति एवं भगवतः सर्वाधारत्वादिव्यंजनात्तदन्येषां चेतनाचेतनद्रव्याणां
तत्प्रत्याधेयत्वशेषत्वनियमेन तदपृथक्सिद्धविशेषणतया तच्छेषत्वपाशरीरत्वं श्रुतिसिद्धमुख्यमेवस्या २
दित्यं भवति अत्र च कारणवाक्यानियतोवाङ्मा[illegible] धर्मिधर्मिभेदश्चिदचिद्भेदो जीवेश्वरभेदो जी
वानामन्योन्यभेदस्तेषां ज्ञातृत्वं तत एव कर्तृत्वभोक्तृत्व[illegible]ज्ञातृत्वादेः सर्वदा पराधीनत्वं परस्य च विभु
तिद्रूपतत्वं सार्वत्रिकत्रैकालिकसर्वनियन्तृत्वं त्रिविधपरिच्छेदराहित्यं कालपरमव्योमादिगुणविका
रातिरिक्तत्वं प्रज्ञानघिषितप्रकृतिकारणत्वनिरासादिकं [illegible] शारीरकस्थापितमयेसिद्धं अस्य भगव
तः उक्ताकारान्तर्गतसर्वकारणत्वसर्वनियं[illegible]त्वादिभिः शंकितान्दोषान्परिहरति क्लेशकर्मेति अ
विद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः पुण्यापुण्यरूपं कर्म [illegible]दिशब्देन क्लेशकर्मविपाकाशयैरप

ग०भा०
४५

सर्वेणैव कृतत्वं वा न मे पार्थास्ति कर्तव्यमित्याद्युक्तविधितकर्मस्वनिरपेक्षत्वं वा धर्मसंस्थापनार्था
नुष्ठानवत्त्वं वा परेषां रक्षितप्रवृत्तेः पूर्वमेव कर्तुमुपक्रान्तपरक्षितत्वं वा स्वेन कृतसर्वप्रतिसम्बन्धेऽवशे
षित्वं वा कृतज्ञता सकृदञ्जलिकर्तुरप्यनुवृत्तिपर्यन्तसंरक्षणाय तत्कृतानुदर्शनमवसरेऽप्राप्तितापि
क्षितकरणाय स्वकृतप्रत्याख्यानानुदर्शितत्वं वा शिरसा याचनस्य स्ववचनेन कृतं मयेति ह्याह स्यादि
शब्देन तत्प्रसिद्धाश्रान्तसंख्यादयो गृह्यन्ते यथा रत्नानि जलधेरसंख्येयानि पुत्रकादिस्मृत्या गुणा
संख्येयत्वोक्तिः अत्र दोषासंस्पृष्टकल्याणगुणयुक्तत्वं वदन्ति निर्गुणश्रुतेः यस्मिन्निरवशेषमीयपद्मभालमेतेतिसा
मान्यतः पश्यगरत यांकृतत्यागस्यब यांग हीयात् विशेषवचनेन तया सामान्यतो जातगुणवर्णेन क्वातप
प्राप्तगुणनिरासे कृते कोऽर्थः दोषरूपा गुणाः हेयगुणास्तेषां प्रसङ्गाभावोऽसङ्गोपवादन्यायात्त्यादो दोषरूप
गुणविशेषनिषेधपरत्वं सूच्यते उक्तं सर्वस्मात्परत्वस्य सामान्यप्रदानपर्यन्तं सोऽल्पञ्च नारायणपरं
ब्रह्म परं ब्रह्म परं धामेति श्रुतिसिद्धप्रकारेणास्थिरीकरोति परं ब्रह्मेति यद्यपि ब्रह्मपरिवृढं सर्वतः इति
निरुक्तकारवचनात् ब्रह्मशब्दस्यैव परत्वं वदन्नामत्वं भवति तथाप्यौपचारिकप्रयोगव्यवच्छेदा
यपरशब्दः अत्र बृंहति बृंहयतीति निरुक्तिर्माव्याप्तित्वकारणत्वादिसिद्ध्याशंकितान् दोषान् परि

त्वे

44

राम
४५

हेर

आश्रितेषु दोषतिरस्कारिणी प्रीतिः मार्दवं अकठिनस्वभावतया सुप्रवेशत्वं दंडनीयेष्वपि सामप्रदान
त्वं वा आर्जवं कायवाग्बुद्धिव्यापाराणां परस्परमसंवादित्वं सौहार्दं स्वतः सर्वेषां हितैषित्वं साम्यं स्व
वैरप्याश्रयणीयत्वे समत्वं स्वतोपकर्तापि तत्त्वं वा कारुण्यं स्वप्रयोजनान्तरानुद्देशेन परदुःखनिराचिकीर्षा
माधुर्यं तु पायदशायामपि रंजकत्वेन रसावहत्वं हिंसितं जिघांसतामपि हृद्यचित्तापहारित्वं गांभी
र्यं मत्वानुग्रहस्यादरगाधत्वं आश्रितदोषदर्शनादेः स्वतोगोपनेन दुर्गमत्वं वा औदार्यं पात्रलाभवैदे
यगौरवं प्रत्युपकाराद्यनादरेण वितरणशीलत्वं चातुर्यं गुणाश्रयप्रकाशनाद्यपलापाद्विमुखवशी
करणविस्रंभजननसमाश्रितदोषाच्छादनविरुद्धानुकूलकरणादिषु कुशलत्वं स्थैर्यं शरणागत
संरक्षणे दोषप्रदर्शकैः सुहृद्भिरप्यकंपनीयत्वं धैर्यं ग्रामिमतवियोगप्रसंगोपगतप्रतिज्ञत्वं व्यत्ययेन
स्थैर्यधैर्ययोर्व्याख्याने प्रबलप्रतिक्षेपनिपातेऽपि सार्वज्ञदृढचित्तत्वं वा शौर्यं शौर्यं तु भीमेष्वपि परसैन्ये
ष्वसहायस्यापि स्वसैन्ये च बिलनिर्भयप्रवेशसामर्थ्यं तत्र प्रविष्टस्य परनिराकरणपर्यंतो व्यापारः पराक्र
मः सत्यकामसत्यसंकल्प शब्दाभिलापोभयप्रधानोक्तमधारयपक्षेतो वा सत्यकामत्वं नित्यभोग्यत्वं सत्य
संकल्पत्वं स्वावतारपर्यंतापूर्वभोग्यसंग्रहस्यादावमोघसंकल्पत्वं कृतित्वं परोपकारत्वं आश्रितर

ग॰ भा॰
४६

मित्यर्थः नियमत्व मसत्वे सत्वराद्भवतीत्यानन्तानां मुमुक्षुदशायामप्यनुवृत्तेरिति ज्ञापनाय द्वयोरपि नि
त्यत्वोक्तिः निरपेक्षत्वात् अनिरुपाधिकशेषत्वप्रसंगपरिहाराय केवलशब्दः आत्मशब्दोऽत्र स्वविषयः स्व
भावशब्दोपावदात्मनाव्याकारमाह ईदृशात्मकस्वरूपमपि व्यतिरेकतत्तदभावित्वादतिशयेन परमश्रा
व्यविशेषणेनयाफलकोटिनिविष्टमनुसंधेयमिति व्यंजयितुमधिकोऽयंशब्दः नित्यनियाम्यत्वप्रबोधका
षामाह तदेकानुभवइति तस्मिन्नेवप्रधानतयानुभवोयस्यसतथोक्तः आविर्भूतस्वरूपस्यापि भगवदप
यत्नसिद्धविशेषणेनयातत्प्रधानतयैवस्वातानुभवस्याविर्भा[illegible]न दृष्टव्यत्वादितिसूत्रादेवनित्यदासैकर

45

सत्वाविर्भावफलमाह तदेवप्रधानतयाप्रियोयस्य सतदेवप्रियः नहितत्[illegible]दास्यैकरसस्परसोवैसइत्या
युक्तस्वभाविकनिरवधिरसस्वरूपात् तस्मादन्यत्तदानीप्रधानतयास्वाद्यं भवति तदेवमनुभाव्यानुभवि
तोऽवुक्तौ अथात्रत्यानुभवव्याप्त्यर्थं मनुभवप्रकारमाह परिपूर्णमिति अनन्तगुणविभूतिविशिष्टस्व
रूपेणननुभूतांशरहितमित्यर्थः भगवत पराशराधिनिरूपकप्रकारेणामयलिंगतस्मिन्सामान्यतः सर्वाका
रविषयपरोक्षज्ञानात्परिमिताकारविषयप्रत्यक्षज्ञानाच्चव्यावृत्त्यर्थमाह विशदतमानुभवेनेति त
ज्ञाप्यपरिच्छिन्नविषयं अयसान्तरप्रत्ययात्[illegible]अवच्छिन्नमिति निरंतरमिति अनुभवेनानुभूय अनुभवेन
विषयीकृत्येत्यर्थः तदनुभवेत्यनेन पूर्वोक्तभगवदनुभवानुवादः यद्वा तत्कृद्धेनभगवदनुभवः परा

राम
४६

तत्तु भेदस्तुत्याद्यर्थं यथा भगवद्गीतानिरुक्तपासमाख्ययाविशिनष्टि पुरुषोत्तमसीति अनेन बुद्धशब्दा
र्पितयाक्तु दृष्टिकल्पितप्रकारोत्तराशिता मसतं त्रातुक्तवाक्यांतराणि च व्यवच्छिद्यंते अस्य पंचमपादिवि
मक्तित्रयेपि समासः संभवति एवं सर्वाधिकत्वेनास्मदादिभिर्दुरधिगमः स्यादिति शंकां परिहर्तुं वा
क्यां विशेषयन्न्यासोल्लभ्यकाष्ठांम्यनक्ति श्रीरंगशायिनमस्मत्स्वामिनमिति स्वरूपादिव्यस्तस्य तु
म५ स्वानुसंधेयतया सौलभ्याधिकं तदर्चावतारस्य भक्ताभिमतसर्वदेशसर्वकालसंनिधापित
यापरव्यूहादिभ्योधिकत्वमेतद्याकाष्ठप्राप्तं परत्वमपि तत्र सौलभ्यं शास्त्रादवसेयं यथोक्तं सर्वातिशा
यि बाहुल्यं संस्थितं मंत्रबिंबयोरिति अत्र मनुष्याणामपि केकुर्योद्देश्यतयावस्थितस्य निर्भयस्ते
वादियोग्यत्वमस्मत्स्वामिनेशब्दाभिप्रेतं यथाहुराचार्याः अर्चायां सर्वसहिष्णुरर्चकपराधीनाखि
लात्मसंस्थितिरिति यद्वा स्वाचार्यसंतानसेवितत्वेन प्रीत्यतिशयहेतुत्वमभिप्रेत्यात्रास्मत्स्वामिशब्दः
प्राचीनरामानुजाद्वापि तन्मध्यस्य शालादिगुणौर्दोस्य मुपागत इति भावः ऐश्वर्यकर्पमस्मि संबंधितया निर्धारि वं
ते अपार्जमिमानानुगुणपुरुषार्थं व्यवस्थापित स्वार्थ मनुजीवनुः किंकरस्य स्वामिनः स्वरूपाविर्भाव
दशामाह प्रभुरिति प्रभुर्भूपूर्वकर्षणावगतस्वाधीनस्वार्थकर्तृत्वमौलित्वमनविरतेण समग्रहष

ग॰भा॰
४१

4b

दनवधिकातिशयस्वाम्याद्यखिलकल्याणगुणानुभवजनितानवधिकातिशयप्रीतिकारिताशेषावस्थोचिताशेषशेषतै
करतिरूपनित्यकैंकर्यप्राप्त्युपायभूतां तद्भक्तिं तदुपायसम्यक् ज्ञानतदुपायसमीचीनक्रियातदनुगुणसात्त्विकतास्ति
क्यादिसमस्तात्मगुणविहीनां दुरुत्तरानन्ततद्विपर्ययज्ञानक्रियाद्यनुगुणानन्तपापवासनामहार्णवान्तर्निमग्नानि
लतैलवद्दारुवह्निवद्दुर्विवेचत्रिगुणक्षणक्षरणस्वभावाचेतनप्रकृतिव्याप्तिरूपदुरत्ययभगवन्मायातिरोहितस्वप्रकाशानाद्य
विद्यासंचितानन्ताशक्यविस्रंसनकर्मपाशप्रग्रथितानामनागतानन्तकालसमीक्षयाप्यदृष्टसंतारोपायानां निखिलज
न्तुजातशरण्य श्रीमन्नारायणचरणारविन्दयुगलं शरणमहं प्रपद्ये स्वात्मशब्दोऽनुसंधानस्वरूपपरः ग्रन्थश
वशेषि तत्कैंकर्यैकचिन्तनरसेन तदनुभूतिवाञ्छया च परवोऽस्यैव परमगुरूपायस्य विस्तरेणानुवादः नियाम्यश
ब्दोऽत्र भावप्रधानः अनवधिकातिशयस्वाम्ये अनवच्छिन्नसर्वविषयस्वामित्वम् आदिशब्देन तन्याविधानियन्तृत्वा
दिसंग्रहः ऐश्वर्यादिफलान्तरत्वात् क्वाचित्कभगवत्कैंकर्यासाध्यत्वमात्रत्यर्थे नित्यकैंकर्यशब्दो उपायभूतेति
विप्रत्ययरहितप्रयोगेण मोक्षप्रदत्वं भगवद्भक्तेः स्वभावप्राप्तमिति व्यज्यते भक्ति शब्द इत्यवेदनोदितैव विकरभक्ति
यत्परः ज्ञानक्रियाशब्दाभ्यां च ज्ञानकर्मयोगौ विवक्षितौ तयोः सम्यक्त्वं यथावस्थितसकलाङ्गोपसंतारक
त्वे ज्ञानयोगमन्तरेणापि कर्मयोगेनैवात्मावलोकनपूर्वकभक्तियोगाधिकारारोहणस्य भगवद्गीताभाष्ये प्रप
ञ्चितस्याधिकारिविशेषनियतमथातदनादरेणात्र सर्वरसिककर्मनिर्देशः सात्त्विकतास्तिक्य समस्त इत्युक्त

राम
४१

मश्यते तस्यानुभवोपि स्वयंप्रकाशस्य तस्यैव स्वरूपमिति शेषायनुभूयते मयेत्युक्तलक्षणः भवतोनुभवरूपोज्ञिखां
शक्तेनजनितत्वात्प्रीतिरित्यनोच्यते अस्यानवधिकातिशयेनैश्वर्याद्यनुभवजनितप्रीतेश्च व्यवच्छेदः ईश्वरेणापी
त्यपि कैंकर्यस्य प्रीतिकारितत्वोक्तिर्नियोगनैरपेक्ष्यं प्रीतेः प्रेरकत्वातिशयं च द्योतयन्ति । कारितशब्द इतशेषतायां
वातद्वेकरतो वा शेषवृत्तिप्रतिप्रयोज्यकर्तरि किंकरे वान्वेतव्यः अशेषावस्थाशब्देन सेव्यस्य भगवतः परव्यूह
दयः सेवकस्य च कमुक्तस्य स देहरूपावस्था सर्वा विवक्षिताः शेषताशेषवृत्तिः अभिमतशेषवृत्तिप्रति
घातनिवृत्त्याशेषशब्दः स्वामिप्रीत्यर्थत्वाविशेषेण परस्यैकरस्यात्यन्तपरत्वादपि शेषवृत्तिः स्वकृतेव भवतीतिभा
वः ईश्वरस्य मुक्तस्य च स्वच्छंदानेकदेहपरिग्रहेण नानागरुडादिवृत्तिसजातीयकैंकर्यसिद्धिः आत्मात्मी
यं वा सर्वमशेषशब्देनोच्यते नदा तस्यापि स्वतातेशेषभावस्य विध्यायामशेषतायामेवरतिः प्रीतिरित्यात्वानिरूप
कः धर्मो यस्य साशेषशेषत्वैकरतिरूपा नित्यकिंकरो भवानि उत्तरावधिरहितसदैवकैंकर्यसाम्राज्यवन्म
वेयमिति भावः एवं नाम्नोपासनस्याधारणाधिकारस्ति इत्प्रथमे फलपरउत्तरखंडे विवृतः अथोपायपरं पूर्व
खंडं विवृण्वन् सत्रोत्तमपूरुषविवक्षितमाकिंचन्यरूपमुपयेतिविशेषाधिकारं कार्यस्वरूपं संगच्छयन्ति
त्वात्मनित्यनित्यामिति त्वा ... आत्मनित्यनित्याप्रानित्वत्वदासैकरसात्मकस्वभावानुसंधानपूर्वकं भगव

47

प्रकाशेन तथापि तस्य जगत्कर्तृत्वादिति शिवाकारमोचरथनिमूलज्ञाननिरोधसमिति प्रत्यतिरोहितस्वप्रकाश इत्युक्ते
स्वस्वरूपतिरोधानवचनेन भगवत्स्वरूपतिरोधानकरीमित्याद्युक्तमप्युपलक्ष्यते प्रकृते तत्तिरोधायकत्वेकमोपा
धिककर्मैव मोगैस्तत्तत्स्थितिपदे क्लृप्तमिति शिवेतेषांनि शेषयितुं मशक्यमित्यभिप्रायेणोक्तं मनागप्यविद्येति मत्राविद्या
शब्देनाज्ञानं देहात्मभ्रमादिकं च गृह्यते तस्याश्च भुक्तमेदेतुत्वं रागद्वेषादिद्वारा दुःखकत्वमित्याद्युक्तं अज्ञिपया
नाघविद्यासं छितत्वेनानन्त्यात्तत्त्वैकं प्राबल्याच्च जगदव्यतिरिक्तैर शक्यविस्रंसनत्वं पशवः पाशिनाः पूर्वं पर
मेणस्वलीलया तेनैव मोचनीयास्तेनान्यैर्मोचयितुमशक्याः इत्याद्युक्तमत्र च नायकमेणः पाशत्वरूपेण प्रग्रथितः
इहनिवद्धः नामुक्तं क्षीयते कर्मेति नित्यापितेनैव उक्तं शिवे बधनरूपत्तपालत्वमादकमलाद्यन्यदित्याद्युक्तप्रकारेण
कल्पान्तरे प्युपायान्तरसंभावनाप्रायेणाप्यविधेयति मनागेति वक्ष्यमाणस्त्रीमन्दारायणत्वाप्यफलितं ।
सर्वस्य शरणं सुहृत् देवानां दानवानां च सामान्यमधिदैवतं सर्वलोकशरण्यायेत्याद्यवाय मर्त्तालस्तेन ।
विभीषणो वा सुग्रीवो यदि वा रावणः स्वयमित्यादि प्रसिद्धं संगतत्वाद्युक्तं स्वभावमात्र निखिलजंतुजातस्य
शरण्येति हिरण्यगर्भादीनामपि संसारतापनिखिलशब्दः तेपिकर्माधीनजन्मभागित्वाज्जंतवः पशुमेनुष्याः
सीतापेच वैसम्बन्धे संख्याः तेनैव तेपरं यान्ति तद्विष्णोः परमं पदं रुद्रतन्निस्वरूपमन्यस्य मुक्तिः सर्वत्र स्थितास

सत्वनिष्ठतालस्य फलमास्ति कवादिगुणजाते अवस्याभेदनलस्य हेतुत्वमसमानित्वमसंबंधित्वदयासर्वेन्नतेषिवत्वा
घुक्तात्मगुणांतरसंग्रहतापसमस्तशब्दः वेद्यपेक्षितज्ञानविध्यासादिस्विदनप्रतिषिद्धः एवमनुपापांतरं पापप
रंपरात्मनिरुक्ता अपपर्वेपर्वञ्चोपापप्रतिबंधकपापपरंपरान्वयमाह दुरत्ययेति दुरत्ययत्वं भगवत्संकल्प
मंत्रेरणसनकादिभिरपिलंघयितुमशक्यत्वं तत्स्वहेतुनपरीक्षकसम्यग्ज्ञानादिपरामर्शः विपर्ययशब्दः पापानांवा
सनास जातीयपापांतरारंभकरूपविति तुमतस्वभावविशेषः बहुभिसंकुलत्वादिविवक्षया मत्पार्णवत्व
निरूपणं एवंविधस्यपापस्यात्मतिरोधायकत्वप्रकारमाह तिलेतैलवदिति दृष्टांतद्वयेनदारुण्यग्निर्यथा
तैलंतिलेतद्वस्तुमानपिप्रधानेवस्थितोव्यापीहरिश्चंदनविंदुवत् वचनेसमर्थिते अत्यल्पस्तुतेः एषयज्ञातुमयो
गिभिः पश्यन्धमनीश्वरैः पृथक्कर्तुंवाऽस्मतेः क्षणमप्यवस्थापयितुमशक्यत्वमभिप्रेत्याह क्षणरेक्षणस्वभा
वेति अचेतनापरार्थचानित्यासततविक्रिया त्रिगुणाकर्मिणांक्षेत्रंप्रकृतेरूपमुच्यते व्याप्तिरूपेणसंबंधस्तस्या
स्वपुरुषस्यच सत्यनादिरनेनअप्रपरमार्थेनानिश्चितइति परमसंहितोक्तमचेतनप्रकृतिव्याप्तिशब्दे दर्शितं
प्रकृतौव्याप्तिरनुप्रवेशः प्रकृतेर्व्याप्तिः सर्वत्रसंबंध अत्रतस्याऽत्रवतत्संबंधस्यापिविचित्रसत्वमुपयोगित्वाविशे
षात् व्याप्तिरूपत्वोक्तिः दुरत्ययभगवन्मायेत्यनेनममामायादुरत्ययेतिपदत्रयंसूचितं यद्यप्यात्मस्वरूपंनित्यस्व

तर

य

धं

गं॰भा॰
५८

रविशेषोपलक्षितप्रकारत्वेनिर्देशोऽस्मि प्रार्थयामहं एवमिति एवं भवस्थितस्यार्थित्वमात्रेणैव परमकारुणिको
भगवान् स्वानुभवप्रीत्योपनीतैकान्तिकात्यन्तिकैककैंकर्यैकरतिरूपनित्यदास्यैकरसपत्नीतिविश्वासपूर्वकंभगवं
तेनित्यकिंकरतां प्रार्थयेय एवं भवस्थितस्यार्थनेनाधिकारित्वे गुणपविरोधिमपस्त्वं पूर्ववाक्योक्तमेवशर
णगुणप्रकर्षव्यञ्जनायानूदितं अर्थित्वमात्रेणैवसुपायलाभवोक्तिः अत्र दृप्रार्थनावाक्यमात्रमर्पितेन ता
भिक्रमानाशमोऽइतिप्यापादनतः कार्यकरमितिभावः अत्रयवात्र सक्षांके तेमन्तरन्यासलक्षणप्रासध.
स्वाभिष्टसिद्धिः स्वानुभवप्रीत्येत्यादिनाप्राप्यगौरवप्रकाशने उक्तैर्हेतुभिः संभवतीतिशंकामपाकर्तुं परम
कारुणिको भगवानितिसुलभत्व[illegible]परत्वसञ्चकपदद्वयोक्तिः ईदृशस्यहिसर्वविरोधिनिवर्तनावतां सम
र्थस्यनिर्देशपत्वेदयालोरस्मासमर्थत्वेशरणत्वेनस्यादितिनक्तिश्चार्थेमुभयोक्तिः स्वानुभवेत्यत्रस्वशब्दः पर
मात्मविषयः एकांतिकत्वमनन्यविषयत्वं अत्यंतिकत्वमिदंफलांतरोपाधिकनिवृत्तिरहितत्वं अनुत
एवपश्चाद्याविकालमनुवर्तमानत्वं वा दास्यकीकरतांशस्यावितस्तृवित्तिपरो इति शब्देनविश्वासस्य
महत्त्वरूपः प्रकारोभिप्रेतः प्रार्थना शब्दस्येच्छामात्रेपिप्रयोगसंभवात् तदाहत्यर्थितदेकोपायतापेक्षेत्यु
कं याचनरूपत्वंव्यजयितुं द्विकर्मकः प्रयोगः शरणस्यप्रार्थितदानसामर्थ्येकैकर्यप्रतिसंबंधिनस्वस्या

राम
४८

48

दा नत्सेवेधिनरूपापि मुक्तिमेष्यतीत्येवं वमित्याद्यर्थे समभिप्रेत्य जातशब्दः स चात्र गुणप्रधानतयान्वि
तः प्रपदनपरः एवं रेफ पदक्रमा नुसारेण श्रीमदित्यादिपदानि श्रीमच्छब्देन लक्ष्मीसहस्य श्रीकेशर
स्याभिमुक्त्वं सूच्यते सर्वशरण्यत्वोपयिकं सर्वेषां गुणविशेषादिप्रदर्शनाय नारायणशब्दः कृपोतं मकेत्वा
निशपादोपचिन्ताच्च चरणग्रहणं उपायदशायां ध्यानं च वसरे चरणकमलं तपितोग्यत्वं सूचनाया
रविंदलक्षणप्रणेशरणशब्दः इत्युपायपरः। उक्तं मधुर इति विनियोज्याधिकारिविशेषव्यंजनाय मन श[illegible]
दः अधिकारविरहादुपायान्तरे पुनिगमः प्रपद्यत्र अपमयादिदानी मुपायेम उपरत्न शरणगुणाविवेकाद
निशेकानिर्मुक्तः संसारदोषदर्शनात्परित्यक्तप्रयोजनान्तरत्वदुपायः परमपुरुषार्थसंगात् प्रपदनापर्वे
कमर्हं निक्षिपामीत्युक्तं भवति शरणं प्रपद्ये उपायत्वायाश्रयामि अकिंचनोऽनन्यगतिरहं श्रीमन्नारा
यणस्वामिन् स्वात्मरक्षाभरं निक्षिपामीत्युक्तं भवति अत्र रक्षविशेषणनारायणशब्देन विरोधि मपरत्वप्राप्यगोरवो
पायलाघवादिमलक्षणं कालिनि रागादितत्वः शरण्याकारा विवक्षिता अप्यतत्कालिनेतोपसर्गधात्वर्थ रक्षि
ता निविश्वासाद मीत्यपायकल्पने मोहत्वद्वरणनामस्वामिप्रापनिवेदनानिति विमज्यानिर्दिष्टम
गच्छेयं प्रार्थना मात्रे सम्पत्ति जंतोर्यद्वन्ति वा क्षितेद्रुनिनित्यसमगवान् प्रापनाशरणागतिरित्युक्तं प्रका

४५

करणविशेषेण मामेवं कुरु इत्यभिप्रायेणोक्तं पुंडरीकाक्षेति पुंडरीकं परं धामेत्यादिना सकलेतननिननाम्नायपरमपदनि
वासिनः परिचरणं प्रार्थ्यत इति सूच्यते त्वदितरशरणकोस्मि न चैत्वयि पिंचनिरपेक्षोपायेकिंतीदृशमरन्यास्मद्रूपव्याजातिरि
क्तं मव्यपत्नेनेत्याशयेनाह त्वमेवेति त्वं सर्वज्ञः सर्वशक्तिः परमकारुणिकः सं ग्रुकिंचनत्वाननन्यगतित्वार्थित्वशालि
ने त्रितोधीनोरिह देहिनं कुरुष्वेति परस्मैपदात्मनेपदाभ्यां स्वस्य मनागप तत्रयपात्वेक्रियान्वयः सूच्यते नन्विहशरणं
शरणागतेन फलविशेषनिर्धारणपूर्विका फलकामनास्ति अधिकारि विशेषणं न पुनस्तद्वत इवतथाविधत वचन
मात्रमित्यत्रानिष्टं नन्वेवमिति श्लोकोक्तप्रकारेण समग्रपर्यंतिवक्ति एवंभूतेति एवंभूतत्वपायात्स्यावबोधत
दिच्छारहितस्याप्येतदुच्चारणमात्रावलंबेन उच्यमानार्थ[illegible]मेमनस्त्वमेवाधिकारय तदिच्छाविषयत्वेन परान
श्यमानार्थत्वात्तन्नशब्दः इष्टपुरुषार्थपरः पुरुषार्थविशेषनिष्कर्षवीजपरमात्मादित्वपरो वा स्वैर्वाधेच्छावानदिष्ट। वा
ल्युच्यते तदापुरुषार्थेच्छाविरहः कैमुत्यासिध्यतीत्यभिप्रायः पतेत्सवप्रसादा[illegible]यथाधिकारोस्मि निरधिकारत्वेपि लब्धवा
जेन त्वया शेषदृ शरणं कार्यमिति द्योतयितुमपिशब्दः एवमधिकारवैकल्यं मंगवैकल्यं [illegible] चान्वायाद्योक्ते उच्चारणमा
त्रेणेति वैषम्यदोषप्रसंगपरिहारहेतुर्दर्शितः एवमधिकार[illegible]सत्व सिद्ध इत्यभिप्रायेण लेवनशब्दः उच्यमानार्थ
उपायोपेयस्वरूपतत्संबंध्यतत्त्वविषयः अन्यतरविषयत्वेपि त्वदितरस्यार्थसिद्धिः परमार्थेनिष्ठत्वं अज्ञानसंशयवि
पर्ययपरहितत्वं वसायानुवृत्तिमत्वं मे सकृदुच्चारो भवति सकृदुच्चरितं येन हरिरित्यक्षरद्वयं भवशरणमितीरयेती।

परमार्थनिष्ठं ७

वा ६

मणिवेकल्पं ४

नयलिंगत्वं च ज्ञात्वा पायितुं भगवंतमित्युक्तं अस्मिन् वाक्ये प्रातिकूल्यवर्जनस्य चानुकूल्यस्य चापि सिद्धत्वमवगंतव्यं
उक्तप्रकारसाध्यसाधनरूपमर्थद्वयं व्याख्येयपक्षे मेरासुखप्रतिपत्त्यर्थं चेति तत्त्वसिकश्लोकद्वयेन स्वाम्यात्मोपमानेन ·
संक्षिप्याह तवेति तवानुभूतिसंभूतप्रीतिकारितदासतः दोहि मे रूपपानाश्च नजानेगतिमन्यथा सर्वावस्थोचि
का४ ताशेषशेषवृत्तैकरतिस्तव भवेयं पुंडरीकाक्ष त्वमेवैवं कुरुष्व मां यद्यपि प्रथमश्लोके पि पूर्वार्धे फलमुपादीयते तथा
का५ प्यसौ दित्सोत्थप्रार्थनाप्राधान्यादुपायपरः अत्र दासताशब्देन दासवृत्तिर्विवक्षिता दासभावमात्रस्य नित्यसि
द्धत्वेन साध्यत्वायोगात् मे अनन्यप्रयोजनस्य अनै...पायस्य च रूपपानाश्चेति पदाभ्यां गुणविशेषसंबंधविशि
ष्टविशिष्टस्योपायभावइति व्यज्यते नापशब्दो नाश्चत इति अमुख्यत्वारक्षार्थप्रार्थनीयस्वामित्वनिरूढं नजानेगति
मन्यथा उक्तप्रकारं प्रपत्तिमात्रं वरीकार्यत्वेनान्यथा मन्नमयदत्तनुपायं सर्वथा रूपरान्यौपि नपश्यामि देवतांत
राणां साक्षान्मोक्षप्रदत्वाभावान्मोक्षोपायतया चोदितस्य च दुर्यासनस्य मयाद्:साध्यत्वाच्चेति भावः यद्वा अन्य
न ये त्वनेनत्वयि दृढीति विवक्षितं रूपं प्रार्थितेकं कर्यं रूपे गुरुधार्थे प्रीतिशब्दोक्तं स्वत्वशं विशदयन् स्वामीत्वप्रदाने
स्वप्रयत्नांतरनैरपेक्ष्यं चापेक्षं चापि क्षत्रे सर्वेति सर्वावस्थाशब्द शेषवृत्तिशब्दाद्विवक्षितार्थौ तत्र दशायां स्वाम्यभि
मतप्रकारपरः उचितशब्दः जायमाने ... पुरुषं रूपामपांसते मकलन्यायिनिपातयेत्याद्युक्ते न सत्त्वोन्मेषहेतुना

रा॰ भा॰
५१

णीयो गुणो वाह गुणानामितरेषामस्मिन् वात्सल्यैकमहोदधेरिति गुणानामिह प्रकृष्टप्रवृद्धीभाव युक्तः [illegible] सर्व
स्य प्रवृद्धीमान ऽपरत्वेपि तदाश्रितत्वेन तस्याप्यतत्प्रसाध्यत्वप्रकाशयते वात्सल्येन गुणान्तरतिरस्कारमभिप्रे
त्यैकशब्दः येन सर्वज्ञोप्यज्ञइवरक्षते शोप्यस्वतंत्रइवच स्यात् कारुण्यादिसद्भावेप्यज्ञस्याप्राप्यस्याशक्त

रस॰४

स्य च निरपेक्षैकत्वं न स्यात् अत एवास्मिन्ध्यैः गुणत्रयमनवरतेत्यादिभिरुच्यते अनवरतनिखिलसन्द्धा।
न्तो ज्ञानस्य कालतोविच्छेत्तस्मान्निःशंको ऽवत्वा॰ किंतः समानिःशनिमत्तेनैष प्रायणोपयोगिप्रवृत्तिकारादि
षु किंचिदपि कदाचिदपि तवाज्ञातं नास्तीति भावः नच तव माद्दृशा किंचन परित्यागहेतुमन्तं पूर्वापका
रश्चत्वपकारादिप्रयोजनान्तरसापेक्षत्वं गुणवैकल्यं वा कदाचिदप्यस्ति अतो मद्रक्षणेन स्वगुणानुसं
रक्षेत्यभिप्रायेणाह सत्यकाममिति नित्यभोग्यानन्तकल्याणगुणगुणादिविशिष्टेत्यर्थः संकल्पमात्रसाधित
जगत्सृष्ट्यादेस्तव मद्रक्षणेपि नहि संकल्पातिरिक्तं संपादनीयमित्यभिप्रायेणाह सत्यसंकल्प इति अमोघ
संकल्पेत्यर्थः त्वयैव रक्षापि तं प्रपन्नं विभयं त्वद्भुतं न केनापि प्रतिहन्तुं शक्यमिति भावः उक्तगुणहेतुकं।
द्रौपदीगजेन्द्रादिसंरक्षणप्रकारं तद्व्यस्याप्याप्यस्वरूशममायो द्योतयति आपत्सखेति आपद्दि सखा भवसि
इत्यापत्सखं सखेव प्रीतिविश्वासगोचरः संरक्षकश्चेति भावः तदेतन्निषादवानरराक्षससर्वजातिसुल

राम
५१

50

व

त्यायुक्तवचनमात्राथिसौदापत्तसर्वसिद्धेः मनः चंचलंहि मनकृष्णमनोऽर्त्थ्यंतंचलं वेधायविषयासंगी
त्वायुक्तदोषमपिहृषीकेशत्वेनत्वयानुगृहीतानांसम्यङ्मनसः मानेनैवसुग्रहत्वमितिस्थापनं शरण्यस्यापि
शरणीयांतराभावमात्मनस्वरातिशयंचव्यनक्ति त्वमेवैवंभूतेति कारयेत्यत्रप्रपत्तावपिस्वस्यप्रयोज्य न३
कर्तृत्वमध्यात्मशास्त्रेराचार्याभिमुख्येनोतथ्योमितपाचभगवतः प्रयोजककर्तृत्वंचप्रकाश्यते अ
वि[illegible]कलप्रपत्तियोगस्यापिमास्यकारस्येदं वाक्यं विकलप्रपत्तियोगानामन्येषामपिशरण्यानुकं
पयादिप्रभुपायप्रतिः स्यादितिस्थापनार्थं अथाधिकारोपायफलप्रदानेषुपर्याप्तमुपयुक्तान् भगवतः
प्रकारान्प्रथमंउपयोगिगुणविशेषप्रकर्षमाह अपारकरुणांमोघे अनालोचिताशेषलोकशरण्य
प्रणतार्तिहर आश्रितवात्सल्यैकमहोदधे अनवरतनिखिलभूतपाल्य सत्यकाम सत्यसंकल्प आ
पत्सख काकुत्स्थ श्रीमन्नारायण पुरुषोत्तम श्रीरंगनाथ मम नाथ अपारेति स्वस्मिन्नपिव्याप्तिमभिप्रे
त्यापारत्वोक्तिः तत्फलितं स्वेनाप्यास्वपणीयत्वमभिप्रेत्याह अनालोचितेति जातिगुणादिनिष्कर्षाना
दरेण सर्वैः शरण्यतयावरणीय इत्यर्थः अनेन प्रपत्तेः सर्वाधिकारत्वं दर्शितं कारुणिकोपि यदि विष
मः स्यात्समोपादि निर्घृणः स्यात् न तदा सर्वशरण्यः स्यादिति तदर्थं सुमयोक्तिः शरणागतिसमनंतरलक्ष

गु

ग॰भा॰
५२

52

ल्मैवेह तं तदेव काले संसिद्धिर्योतिं नारायणमालयेइति तत्रापि स्वाचार्यपरं पराचिंतस्य तत्सेवनजनितप्रसाद
तिशयात्स्वदोषानादरेण स्वस्यैवंविधचेत्स्य प्रदत्वेन पूर्विंतपूर्णानुरागातामभिप्रेत्याह ममनाथेति । स्वापेक्षि
तसिद्ध्युपायाचनीयः स्वामिना च एवमभिमुखीकृते भगवति प्रकृतस्योपायस्य भरन्यासरूपं प्रधानं सदमयं त्यादि
वृत्तांतेषु शरणागतिविषयपयतया प्रसिद्धेन भगवच्छास्त्रोक्तस्थूलसूक्ष्मादियोजनावतान नमः शब्देन निगमयन्नु
पुज्यमानः सोयमुपायस्स्वेच्छवतैव स्वीक्रियतामित्यभिप्रायेणाह नमोस्तुत इति यद्वा सूत्रपरत्वचोपक्षिप्ते निर्भ
मत्वसंस्कृतैकैकयेन नमः शब्दाभिप्रेतमखिलिचापशासने ते इत्यत्र प्रकृत्यंशेन प्राप्यत्वप्रापकत्वशेषित्वशा
लितया निरुपाधिकेन नमः प्रयोगयोग्यत्वमभिप्रेतं चतुर्थी चात्र तादर्थ्यपरा इदमेव वाक्यमाहत्यापर्युगधाक्ष
स्यप्रतिवचनविस्तरस्य संग्रहोपि भवति सूत्रादिष्विव प्रयोजनप्रकर्षसंपादनेनरभियुक्तसंमतत्वात् तत्रायम
र्थः मस्सुपनस्यते यथा मनोरथमत्वैकैकयेभ वत्विति नदेवं रक्षस्यत्रयोक्तशरणागतितत्फलविशेषाः संदर्शि
५४ ताः पदत्रेसंग्रहेणोक्तमनुक्तमपि किंचन वक्तव्यशाधिकारे तथाक्तप्रत्यवमशयतो स्यनयागाचवयोक्तगमनिक
येवस्त्रीवैकुंठगद्यमपिगतार्थप्रायं एतयोस्त्वानुषानोक्तिसहत्वेन शिष्यशिक्षोक्तं तस्मिन्निरूपयदेशमुपैवेनैति
विशेषः तत्रेदमाशीर्वक्ष्यति यामुनार्यसुधांभोधिमवगाह्यपथामतिस्तु दायभक्तियोगाख्यं रत्नं संदर्शयामहति त्रिति
इत्तासोभक्तियोगशब्दः स्वयंप्रयोजनभगवदनुसंधानपरः अनया त्वदाप्तो चक्वन्यदावुजतपद्रपतेरन्यत्प्रेमवत्ता

राम
५२

मेवमेकत्वपन्नसंरक्षणाव्रतिनिः सर्वलोकशरण्यो विषयावासमात्रेणासंरक्षितजंगमस्थावरजंतुजातेऽवतारविशेषे
तु व्यक्तमित्यभिप्रायेणाह काकुत्स्थेति अनेन वधार्हमपि काकुत्स्थः कृपया पर्यपालयदित्यादिवचनमपि स्मार्य
ते अस्य सापराधेष्वप्याश्रितेषु नियतोत्तापनिवारिकपासत्वधर्मचारिण्या श्रिया सहनित्ययोगमाह श्रीमन्नि
ति परहितेष्वपि स्वार्थप्रवृत्त्यनुगुणसंबंधादिविशेषसंभवं नहि नारायणेति इदं च पदद्वयं व्याख्यातमेव यग नन्नि
वि त्रिपादयोरेव पदप्रकाशनं नारायणकान्ता जगत्संबंधादिशंकितदोषनिवृत्त्यर्थं पंचदशाध्यायोक्तकाशप्र
स्वपरस्वरूपं सर्वलक्षणं समाख्याति पुरुषोत्तमेति पुरुषं तनोतीति पुरुषं इत्यनन्यसाधारणत्वेन उत्तमत्वं वा विवदि
ते स्वाश्रितेभ्यः स्वात्मानमपि दिशति स्वनिम्नतिं कदवातीति सर्वोपेक्षितसाधकत्वानुगुणसौलभ्यकाष्ठां सूचयति
श्रीरंगनाथेति उक्तं चार्चावतारं प्रस्तुत्य भगवन्नाशौनकेन नाम अर्चयेत्तां प्रणमेत्तां ध्यायेत्तां विचिंतयेत् विश
त्यपास्तदोषस्तु नात्र मे वचनं विलीनमिति निश्रीयो यथेत्वर्चावतारस्यापाये विरोधिवर्गनिवर्तकत्वमपि दर्शि
ते संदर्शनादकस्मात्वत्सासंस्तुत्यैव तस्मात् कृपासमाकं बुद्धिस्मृत कृतकं कर्म कुनिष्ठमपः कृतेतु स्नकुमावस्मना
ति कल्वेलयंव्रजेदिति स्थानविशेषो यत्र मे अकानसल्लोकिवदत्व मिप्रायेणापात्तः स्वपं व्यक्तं सेऽवै।
स्मवरूप भगवत्क्षेत्रवासिनामपि फलविशेषप्रदर्शितः श्रीसात्वते दृष्टे द्विपवशाद्यितं ... णा पक्क

शुद्ध

देवास्यापितरस्सन्तुतिरित्यादिन्यायेनपरिमितविषयेवात्रजगच्छब्दः अतोहिरण्यगर्भादिवत्क्वाचित्कप्रलत
सश्चाद्यादिमात्रान्नास्तिवत्तुललक्षणप्रसंगः यद्यप्यात्मभोगेनाननुसंहितपरार्द्धकालेनिमुमुक्षोरभिसंधिस्त्यते भि२
शा२ तत्रपूर्वोक्तशिरसासंग्रहणस्यगाढतमत्वप्रवेशैर्व्यञ्जनाभिप्रेतं य दपिशेषभावास्वीकृतइतितत्र प्रातदंत्मभा
विवैकैकर्ण्यकरणायसंकल्पितइत्यर्थः एवमन्यदपिसर्वंसुसंग्रहणोनिवैकुंठनाथ इतिसमाप्तम् संवत् १८४९
ज्येष्ठवदि ८ मंगलवारेलिखितंनारायणदासेन शुभंमस्तु मंगलंभूयात् रामरामरामरामरामरामरामरामः

कोटिसहस्रेणापि साधनमस्तीति मन्वानः इति वक्ष्यमाणविरोधात् अत एव प्रत्यस्तमितमातोऽजीवनायेत्यादिकम
पि न मुक्तितत्साधनपरं अपि तु परमैकान्तीतदायत्तात्मजीवन इत्यादिप्रसिद्धेः प्रीत्यवस्थाविशेषमरुदेशपथिक
पानीयन्यायेनालम्प्यलाभस्वासनाभिप्रायं तेषाम पेयत्वपरिमाणमिपद्येशद्येपेमोऽहशास्य भाव इति परिच्छेत्तुमयो।
म् इति दिव्यायतनविशेषयोस्तु मन्त्ररत्न एवात्र विवक्षितः दिव्यावरणशतसहस्रत्वादिकथनेनैव तत्परिमाणासि
द्धेः अत्र स्वभावशब्दोऽपि निरतिशयभोग्यत्वादिविषयः नहि वैविध्यविषयेषु परिच्छेदायोग्यत्वोक्तावस्वारस्यं सर्वज्ञत्व
त्वानिः दिव्यार्थेन गुणप्रकर्षे तात्पर्याद्वा प्रविशानुन्मादयद्भिः क्रीडादेशेऽरिन्त्रापि तद्विजनकत्वे तात्पर्ये अविकुण्ठे
स्वर्पादिशब्देन नगराद्यवान्तरप्रदेशो विवक्षितः स एव प्रशस्तविभूतिरूपत्वादर्थपशब्देनोपचर्यते मुक्तवि
षये देव्याः स्वाज्ञापने परिचर्याविशेषेषु छन्दोत्पादनमात्रं तेषां सर्वज्ञत्वेन ज्ञानोत्पादनानपेक्षत्वात् पुण्डरीकस
दृशाच्चरणयुगलमिति अत्र पुण्डरीकशब्दः पद्मसामान्यमुखेन रक्तोत्पलपरः यदुक्तं सकलमात्रोत्कजगज्जन्म
स्थितिध्वंसादिकेऽपीमति विस्पष्टेनेत्यन्तसमस्तात्मक्षयेमिति यद्यपि जगद्व्यापार मोक्षप्रदत्वेन लक्षणतया
मुक्तेष्विव स्रष्टुष्वपि सर्वेषु न सम्भवतः यद्यपि भगवान् स्वतः सर्वज्ञस्तथापि प्रियेणमेनापतिनाभिवेदितं तथानुज्ञा
नेतमुदारवीक्षणैरिति न्यायेन भगवद्दत्ताद्दशाधिकारतया तत्तदवसरे भुजगत्वस्पर्धयेभगवतो विज्ञापनं वा।
कं विश्वक्सेनो व्याहरति तदा स्वतः सर्वज्ञो भगवान् सन्निवेदितत्वात्कार्यं क्रीडति तावन्मात्रं विष्वक्सेनस्य ज
गद्व्यापारादिव्यपदेशरूपास्ततिः न्यस्तसमस्तात्मक्षेमे चयोमित्येतदपि न सपदि पितल्लोककामो भवति संकल्पा